ONLINE ISSN: 2582-0095

Impact Factor : 5.016

Gyanshauryam
International Scientific Refereed Research Journal

website : www.gisrrj.com

Ref No: GISRRJ/Certificate/2193

23 March 2020

Certificate of Publication

This is to certify that the research paper entitled

भारतीयसंस्कृते मानवाधिकारचिन्तनम्

By

Dr. Ekkurti Venkateswarlu

Assistant Professor in Education, Sri Lal Bahadur Shastri Rashtriya Sanskrit Vidyapeetha, New Delhi, India

After review is found suitable and has been published in Volume 3, Issue 2, March-April-2020 in Gyanshauryam, International Scientific Refereed Research Journal [Page No 21-30]

This Paper can be downloaded from the following GISRRJ website link
http://gisrrj.com/GISRRJ20326
GISRRJ Team wishes all the best for bright future

Peer Reviewed and Multidisciplinary International Journal

Editor in Chief
Gyanshauryam, International Scientific Refereed Research Journal

Associate Editor
GISRRJ

AnyScanner

Gyanshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2020 GISRRJ | Volume 3 | Issue 2 | ISSN : 2582-0095

भारतीयसंस्कृते मानवाधिकारचिन्तनम्

Dr. Ekkurti Venkateswarlu
Assistant Professor in Education,
Sri Lal Bahadur Shastri Rashtriya Sanskrit Vidyapeetha,
New Delhi , India.

शोधालेखसारः – भारतीयप्रशासन-जीवनव्यवस्था सनातनी, सदातनी च वर्तते। अतैवोच्यते -

एतत्देशप्रसूतस्य सकादग्रजन्मनः।
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः।।

इति उक्त्यनुसारम् अयमेव देशः अन्येभ्यः देशेभ्यः सर्वविधविद्याः अददात्। अतः बहवो विषयाः भारते एव उपलभ्यन्ते इत्यत्र नास्ति संशयः लेशोऽपि। विशिष्यमानवस्य अधिकाराः भारतीयप्राचीनसंस्कृते बहुत्र प्रोक्ताः वर्तन्ते। तत्रापि समानता-सौभ्रत्रम्-स्वेच्छा-न्यायादि मानवाधिकाराः संस्कृते बहुदा निरूपिताः वर्तन्ते। अत्र मानवेभ्यः उपदिष्टाः स्वेच्छा-समानता-न्याय-सौभ्रत्रादयः सर्वेभ्यः अपि सामानाः इति तु सुस्पष्टं ज्ञायते। अतः मानवेभ्यः संस्कृतेन यदुक्तं तत् सर्वं सदुद्देशेनैव उक्तम्। परन्तु अनवबुध्या मानवाः एव उच्चनीचभावान् प्रदर्शयन्ति। तान् उच्चनीचभावान् अपनेतुं सर्वेभ्यः मानवेभ्यः प्राचीनार्वाचीनसंविधानाभ्यां समानाधिकाराः उपकल्पिताः वर्तन्ते, मे मतिः।

मुख्यशब्दः – समानाधिकारः,भारतीयः, संस्कृतिः, जनः, धर्मः।

भास्वरेऽस्मिन् संसारे अनन्तजीवराशिः वर्तते। अत्र प्रत्येकं जीवस्यापि स्वजीवनशैल्यनुसारं जीवितुं केचन अधिकाराः भवन्ति, भवेयुः च । तश्च जीवानां समान्यो धर्मः भवति। अर्थात् पक्षिणः स्वेच्छया आकाशे उड्डीयेरन्, मृगाः अरण्ये स्वेच्छया स्वजीवनं कुर्युः, जले जलचराः सुखं जीवेयुः, एवमेव कृमिकीटकाः स्वजीवनं स्वप्रकृत्यनुगुणमेव कुर्युः। अन्यथा जीवस्य विकासक्रमः कुण्ठितः भवेत् । तथैव मानवोऽपि समाजे स्वजीवनधर्मानुसारं जीवनं यापयितुं शक्नोति । स च मानवस्य सामान्यो धर्मः भवति। परन्तु सृष्टौ भूमण्डलैव बलवान् अबलं हीनदृट्या पश्यति, वञ्चयति, मारयति च। इयं दुस्थितिः अन्यजीवेषु अपि वर्तते। परं ते जीवा अज्ञानिनः भवन्ति। परन्तु बुद्धिमान्, सर्वज्ञः, सर्वशासकः, पालकः, ज्ञानदाता, नियमकर्ता च इति व्यवह्रियमानः मानव एकैव मनुष्येषु तरतमभावं प्रदर्शयति। तेन मानवेषु मानाभिमानानि विनष्टानि भवन्ति। उच्चनीचतमभावाः च जायन्ते। तथा मनुष्येषु भेदाभिप्रायाः संजायन्ते। तान् भेदान् निवारयितुमेव मावनवेभ्यः केचन अधिकाराः नितरामपेक्षन्ते। अधिकारास्तु मानावानां सामान्यधर्माः भवन्ति। एते अधिकारास्तु वेदारभ्य संविधानपर्यन्तमपि सन्दर्भानुसारं प्रोक्ताः दृश्यन्ये। अधिकाराः तत्तत् समकालीनसमाजाय प्रोक्ताः दृश्यन्ते। तर्हि को नाम मानवाधिकारः इति ज्ञानजिज्ञासा वर्तते।

मानवाधिकारः

1. मानवस्य अधिकाराः मानवाधिकाराः। अधिकारो नाम सदुपयोगवानेव न तु दुरुपयोगवान्।
2. मामवाधिकारः मनुष्यस्य स्वभावप्रकृत्यनुसारं भवति।
3. अधिकाराः न सन्ति तर्हि मानवस्य रक्षणं नैव भवति।
4. शान्तिपूर्णजीवनाय अधिकाराः अपेक्षन्ते।
5. सम्पूर्णव्यक्तेः व्यक्तित्वनिर्माणाय अधिकाराः भवेयुः।
6. अधिकाराः मानवं न्यायालयात् अपि रक्ष्यन्ते।
7. अधिकाराः जन्मनः एव प्राप्यन्ते। अधिकाराः सर्वेषां भवन्ति न तु केषाञ्चन।
8. मानवाधिकाराः नाम परस्परभक्षकाः न , अपि च परस्पररक्षकाः भवन्ति।
9. मानवाधिकारस्य प्रकृतिः

AnyScanner

10.प्रत्येकं मानव: चेतनायुक्त:, विवेकि च भवति।

11.विना भेदभावं जीवितुम् इच्छति ।

12.जीवनरक्षा-स्वेच्छां च इच्छति।

13.दासत्वात्/दासजीवनात् च उन्मुक्तिमिच्छति।

14.अमानवीयकताया: दूरीकरणम्।

15.य: कोऽपि कुत्रापि जीवितुमधिकार:।

16.प्रत्येकं मानव: राष्ट्रियतां प्राप्तुमधिकार: वर्तते।

17.धनमार्जयितुमधिकार:वर्तते।

18.स्वविचारान्, धर्मान् च आनुसर्तुमधिकार: वर्तते।

19.प्रत्येकं जनाय समानातां प्राप्तुमधिार: वर्तते।

20.प्रत्येकं जन: स्वेच्छया शिक्षां प्राप्तुमधिकार: वर्तते।

21.प्रत्येकं जन: सामाजिकसुरक्षां प्राप्तुमधिकार अस्ति।

22.कोऽपि कामपि वृत्तिं कृत्वा जीवितुम् अधिकार: वर्तते।

23.इमे सर्वेऽपि अधिकारा: भारतीयसंविधाने उल्लिखितानि वर्तन्ते।

भारतीयसंविधाने प्रधाना: मानवाधिकारा:

भारतीयसंविधानेन मानवेभ्य: बहवो अधिकारा: कल्पिता: वर्तन्ते। यथा वैयक्तिकप्रतिष्ठाया: कृते आदरभावप्रदर्शनम्, सर्वेषां कृते समानावकाशप्रकल्पनम्, तथैव स्वेच्छा, सुहृद्भाव:, तथा च सहकारात्मकं जीवनम्, उत्तमनागरिकत्वम्, सहनशीलता, परिवर्तनविषये विश्वासप्रदर्शनम्, प्रशान्तमयमार्गानां विषये विश्वासप्रदर्शनम् इत्यादि, अत: आहत्य प्रजातन्त्रे मानवस्य चत्वार: प्रधानाधिकारा: (चतुस्सूत्रिका) भवन्ति। इमे च अधिकारा: सर्वेभ्य: मानवेभ्य: समाना: विद्यन्ते। वेदोऽखिलो धर्ममूलम् इति सूक्त्या एवमपि ऊहितुं शक्यते यत् भारतीयसंविधाने ये मानवाधिकारा: उल्लिखिता: सन्ति। तादृशा एव मानवाधिकारा: वेदभगवींतादि

SCAN AnyScanner

ISSN No : 2581-6306
website : http://shisrrj.com
Impact Factor : 5.2

Shodhshauryam, International Scientific Refereed Research Journal

Certificate of Publication

Ref No: SHISRRJ/Certificate/1026

25 Jan 2020

This is to certify that the research paper entitled

भारतीयप्राचीनाधिगमप्रणाल्यां स्मृतिचिन्तनम्

By

Dr. Ekkurti Venkateswarlu

Assistant Professor in Education, Sri Lal Bahadur Shastri Rashtriya Sanskrit Vidyapeetha, New Delhi, India

After review is found suitable and has been published in Volume 3, Issue 1, January-February-2020 in Shodhshauryam, International Scientific Refereed Research Journal (SHISRRJ) [Page No 113-117].

This Paper can be downloaded from the following SHISRRJ website link

http://shisrrj.com/SHISRRJ203329

SHISRRJ Team wishes all the best for bright future

Editor in Chief
SHISRRJ

Associate Editor
SHISRRJ

AnyScanner

Shodhshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2020 SHISRRJ | Volume 3 | Issue 1 | ISSN : 2581- 6306

भारतीयप्राचीनाधिगमप्रणाल्यां स्मृतिचिन्तनम्

Dr. Ekkurti Venkateswarlu
Assistant Professor in Education,
Sri Lal Bahadur Shastri Rashtriya Sanskrit Vidyapeetha
New Delhi, India

सारांशः - प्राचीनसंस्कृतशास्त्रेषु विशिष्य दर्शनशास्त्रेषु स्मृतिविषये बहुत्र उल्लेखः कृतः वर्तते। अपि च प्राचीनाधिगमप्रणाल्यां स्मृतेः स्थानं वरीवर्ति यतः स्मृतिना विना पूर्वज्ञानं न भवति। पूर्वस्मृतिना विना नूतनविषयज्ञानम् अर्थात् अधिगन्तुं न प्रभवेयुः इति न्यरूपयन्।

मुख्यशब्दः – मानवः, भारतीयः, प्राचीनः, अधिगम, प्रणाली, स्मृति, चिन्तनम्।

मानवीयं समग्रमपि जीवनम् अधिगमप्रणालीमुपजीवति। मानवः प्रतिक्षणं दर्शनश्रवणाद्युपा- यैर्नानाभिः निरन्तरम् अधिगच्छति। तद्वारा आत्मानं विकासयन् अग्रे सरो भवति। अधिगमश्च अभ्यासेन अनुभवेन वा जीवस्य व्यवहारे वा ज्ञाने वा जायमानं सापेक्षं स्थायिपरिवर्तनमपि मनोवैज्ञानिकरादृतो निरुक्तः।

यथा जीवनमधिगममुपजीवति तथा स्मृतिमपि। अधीतस्य ज्ञानस्य अनुभवस्य वा स्मरणं न भवति तिर्ह तद्व्यर्थमेव। अतः अधिगमे स्मृतिरत्यन्तं प्राधान्यं भजते। मानवीयविकासस्सर्वोऽपि स्मृत्याधारित इति कथनेनास्त्यतिशयोक्तिः। इयं स्मृतिः अधिगतमनुभवं ज्ञानं वा नूतनानुभवैः नूतनज्ञानैस्सह वा संयोज्य मानवीयानुभवराशौ नावीन्यं परिवर्तनञ्च समानीय जीवनं गतिशीलं सम्पादयति। अधुनास्माभिः दृश्यमानो जाग्रतिकविकासः एतत्प्रक्रियोद्बलक एव।

यथा जीवने तथा शिक्षायां स्मृतेः प्राधान्यं निर्विवादमेव। अधीतविषयान् स्मृतिधरान् संस्थाप्यैव बालः अन्यानभिवानंशान् ज्ञातुं प्रयतते। पूर्वपूर्वं ज्ञानमुत्तरोत्तरज्ञानसम्पादने साधकं सम्पद्यते। अत्र पूर्वपूर्वज्ञानस्य उत्तरोत्तरज्ञानसंयोजने स्मृतिरेव साधिका।

AnyScanner

अन्यथा बालेन प्रत्येकमपि विषयः प्रतिक्षणं नूतनत्वेनैव अधिगम्येत। स्मृतेर्महत्वम् उररीकुर्वद्भिरप्राचीनार्वाचीनमनोविज्ञानिभिः स्मृतिसाधनोपायाः नैके प्रत्यपादिषत्।

स्मृतिलक्षणम् स्वरूपञ्च

न हि सर्वेषां स्मृतिशक्तिः समाना। येषां स्मृतिर्बलवती भवति, ते सकृदेव किञ्चिद् दृश्यमवलोक्य, वार्तां वा श्रुत्वा, पाठं वा पठित्वा स्मरन्ति। एवं विधा जना मेधाविनो गण्यन्ते। मन्दबुद्धयस्तु बहुवारान् दृष्ट्वा श्रुत्वा पठित्वा वापि न स्मर्तुंप्रभवयन्ति। स्वल्पकालेन कठस्थीकरणं साधुस्मृतेः प्रथमं लक्षणम्।

दीर्घकालं यावद् धारणा स्मृतेर्द्वितीयं लक्षणम्।

स्मृतस्य वस्तुनः समये प्रत्याह्वानं साधुस्मृतेस्तृतीयं लक्षणम्।।

स्मृतेरङ्गानि :-

स्मृतेः त्रीण्ययङ्गानि - १.कण्ठस्थीकरणम्, २.धाराण, ३.प्रत्याह्वानञ्च। यदा कश्चिच्छलोकः स्मर्यते तदा तस्य पौर्वकालिकं कण्ठस्थीकरणम्, एतावन्तं कालं यावद् धारणा च स्पष्टैव। स्मरणस्यापि प्रकारद्वयम् - प्रत्याह्वानम्, प्रत्यभिज्ञा च। एकदा कण्ठस्थी कृतस्य वस्तुनोऽन्यदा स्मरणं प्रत्याह्वानं कथ्यते।इत्येव स्मरणाङ्गानि त्रीणि।

स्मृतेर्महत्वम्

अस्माकं जीवने स्मृतिर्महत्त्वं सुविदितम्। न हि कापि शिक्षा, कोऽप्यभ्यासो वा स्मृतिं विना साफल्यं भजते। यदि पूर्ववृत्तं स्मृतं न स्यात्तदा सर्वे कार्यजातमवरुद्धं भवेत्। विचारस्याऽप्याधारः स्मृतिरेव। नहि कश्चित् पुरातनानमनुभवानां स्मरणादृतेविचारं कर्तुं प्रभवति। प्रत्यक्षानुभवेऽपि स्मृतिः सहायिका। न हि पूर्वानुभवानां विस्मृतौ वस्तुदर्शनेन शब्दश्रवणेन वा कोऽप्यर्थावगमः सम्भवति। अत एव सर्वोऽपि जनः कश्चित् पुरातनानमनुभवानां स्मरणादृतेविचारं कर्तुं प्रभवति। प्रत्यक्षानुभवेऽपि स्मृतिः सहायिका। न हि पूर्वानुभवानां विस्मृतौ वस्तुदर्शनेन शब्दश्रवणेन वा कोऽप्यर्थावगमः सम्भवति। अत एव सर्वोऽपि जनः स्मृतिशक्तिंकामयते। सा च स्मृतिः सर्वेषु जनेषु नैसर्गिकी।

भारतीयदर्शनानुसारं स्मृतिनिरूपणम्

आत्ममनसोः संयोगविशेषात् संस्काराच्च स्मृतिः[१] इति। ज्ञानमात्रं प्रत्येकवात्ममनः संयोगविशेषस्य कारणात् तस्मात् संस्काररूपासाधारणकारणञ्च स्मृतिः भवति। तथैव - भावनाऽसाधारणकारणज्ञानं स्मृतिः[२]। भावना नाम संस्कार एव। स चानुभवजन्यः स्मृतिहेतुरन्तः करणधर्मस्तार्किकादिमतेषु आत्मविशेषगुणो वा।

गौतमसूत्रे स्मृतीनां बहुविधान् हेतू नुद्बोधकांश्चल्लिख्यश्चो विचित्रानि निदर्शनाणि प्रपि चतानि। तानि च सर्ववादिसम्मतत्वादुल्लिख्यन्ते। यथोक्तं प्रणिधान - निबन्धाभ्यास - लिंग -लक्षण - सादृश्य - परिग्रहाश्रयाश्रित -

सम्बन्धानन्तर्यवियोगैककार्यविरोधातिशय - प्राप्ति - व्यवधान - सुख - दुःखेच्छा- द्वेष - भयार्थित्वक्रिया - राग - धर्माधर्मनिमित्तेभ्य इति।[३] अत्र -

१. प्रणिधानं मनसो विषयान्तरसंचारवारणं तदर्थस्मृतिकारणम्।

२. निबन्ध एकग्रन्थोपनिबन्धनम्, यथा प्रमाणेन प्रमेयादि स्मरणं

३. अभ्यासः संस्कारबाहुल्यम्, एतस्य यद्यपि नोद्बोधकत्वं तथापि तादृशे शीघ्रमुद्बोधकसमवधानं भवति।

४. लिंगम् - व्याप्यं व्यापकस्य स्मारकं भवति।

५. लक्षणं कपिध्वजादि अर्जुनादेः स्मारकम्।

६. परिग्रहः स्वस्वामिभावः,स्वेन वा स्वामी, स्वामिना वा स्वं स्मर्यते।

७. आश्रयाश्रिता राजादितत् परिजनौ परस्परस्मारकौ।

८. सम्बन्धो गुरुशिष्यभावादिः

९. आनन्तर्यं - यथा प्रोक्षणमवधातस्य स्मारकम्।

१०. वियोगो दारादेः स्मारकः।

११. एककार्यात् कर्तन्तरदर्शनात् कर्तन्तरे स्मृतिर्भवति।

१२. विरोधादहिनकुलादेरन्यतरेणापरस्मरणम्।

१३. अतिशयः संस्कार उपनयनादिराचार्यादिः स्मारकः।

१४. प्राप्तिर्धमादेर्दातारं स्मारयति।

१५. व्यवधानमावरणम्, कोषादि खड्गादेः।

१६. सुखदुःखाभ्यां तद्धेतुः स्मर्यते।

१७. इच्छाद्वेषाभ्यां यमिच्छति यं च देष्टि तं स्मरति।

१८. भयं तद्धेतोः स्मारकम्।

१९. अर्थित्वं दातुः।

२०. क्रिया - यथा रथेन रथकारः स्मर्यते।

२१. रागः पुत्रादेः स्मारकः।

२२. धर्माधर्माभ्यां जन्मान्तरानुभूतसुखदुःखसाधनयोः प्रागनुभूतसुखादेश्च स्मरणम्। हेतुविभागश्चायमतीवस्थूलः।

उक्तं च भाष्यकारेण निदर्शनं स्मृतिहेतूनां न परिसंख्यानम्[४] इति। रागद्वेषभयादीनां स्मारकत्वन्तु प्रसिद्धमेव।

ISSN 0976-3066

Dhīmahi

Research Journal of
Chinmaya International Foundation
Shodha Sansthan

Volume 11

सत्यं परं धीमहि

2020

AnyScanner

ISSN 0976-3066

Dhīmahi

Research Journal Volume 11

The Editorial Advisory Board

Prof. P. Parameswar Narayan Shastry, Vice Chancellor, RSKS, New Delhi
Prof. V. Kutumba Shstri, former Vice Chancellor, RSKS, New Delhi
Prof. P. Geervani, former Vice Chancellor, SPM University, Tirupati
Swami Advayananda, Acharya, Chinmaya International Foundation, Kerala
Prof. G. Gangadharan Nair, Chairman, CIF Shodha Sansthan
Prof. S. Subramanya Sarma, Registrar, RSKS, NewDelhi

Editor

Prof. Dilip Kumar Rana, Director, CIF Shodha Sansthan

Editorial Board

Dr. V. R. Manoj, Dy. Director, CIFSS
Dr. G. Rajashekar Reddy, Dy. Director, CIFSS
Shri Ananta Basudev Nanda, Curator, CIFSS
Dr. C. P. Ambika, R.A., CIFSS
Smt. [illegible] Saratakumari, R.A., CIFSS

© Director, Chinmaya International Foundation Shodha Sansthan

Published with the financial assistance of **Rashtriya Sanskrit Sansthan,**
Ministry of Human Resource Development, **Govt. of India, New Delhi**

Contents

1. The concept of creation in Kamba-Rāmāyaṇa : Kamban's Advaita-Vedanta view of the universe — 1
   - *Swami Rāmakṛṣṇānanda*
2. Śrī Ādi Śaṅkarācārya as Management Expert — 18
   - *Subbarao V. Jayanti*
3. Development of Śaivasiddhānta Concepts : The Medieval Period — 28
   - *T Ganesan*
4. अभिज्ञानशाकुन्तल नाटक की देवनागरी वाचना में अत्र तत्र सर्वत्र फैली क्षतियाँ — 42
   - *वसन्तकुमार म. भट्ट*
5. Shakespearean English – An impersonal/Ontological Approach — 55
   - *Swamy Paramapriyananda Sarasvati*
6. कतिपयशब्दसाधुत्वपरिशीलनम् — 68
   - *जयकृष्णः*
7. लडर्थस्वरूपम् — 79
   - *पंकजकुमारव्यासः*
8. तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमिति सूत्रे आस्यपदार्थविचारः — 85
   - *तुलसीकुमारजोशी*
9. The Festival of 'Indradhvaja' through the ages — [illegible]
   - *Chinmayi H. Deodhar*
10. Lokmanya Tilak's View of the Philosophy of Upanisads A study of Śrī Bhagavadgītā-Rahasya or Karma Yoga Śāstra — [illegible]
    - *Sushim Dubey*
11. 'तिरुक्कुरल्' ग्रन्थे वर्णविचारः — [illegible]
    - *L. Sampath kumar*
12. हेतौ – इति सूत्रविचारः — 128
    - *जगदीशभट्टः*
13. प्राणायामवैशिष्ट्यम् — 134
    - *J. Srinivas*

14. दीक्षितमतखण्डनपुरस्सरं जगन्नाथदिशा रूपकोपमयोः पार्थक्यपरामर्शः 140
- एम्. सुदर्शनचिपळूणकरः

15. कालिदासकृतिषु सामाजिकमनोवैज्ञानिकचिन्तनम् 144
- इ. वेङ्कटेश्वर्लु

16. Upaniṣadic teaching on the nature of the Ātman and Brahman 151
- John Hierl

17. Origin and Classification of Precious Stones in Ratnaśāstra Treatises 157
- K G Sheshadri

18. Some Special Features of the Saṭṭakas 181
- Chandramouli S Naikar

19. Orientalist Methodology of Rendering Scientific Terminologies in Indian Vernaculars and the Role of Sanskrit: A Study of Nineteenth Century Bengali Scientific Terminologies 187
- Jay Saha

20. आधुनिकसंस्कृतकाव्येषु छन्दःप्रयोगाः – काचन समीक्षा 204
- Ramakrishna Pejathaya

21. वास्तुशास्त्र का उद्भव एवं पल्लवन 222
- सुषमा त्रिपाठी, देवी प्रसाद त्रिपाठी, भारतेन्दु पाण्डेय

22. क्रियायाः साध्यत्वम् 236
- [illegible]

[illegible]

[illegible] 264
Tyagarāja and Muttusvāmi Dikṣitar
- [illegible] Iyer

26. Economical and Comercial Perspectives of Kauṭilya Arthaśāstra 272
- Saroj kumar Padhi

27. Concept of Prāṇa in the Philosophy of Gauḍapāda 279
- Pawan Kumar Upadhyay

28. आनन्दवर्धन का प्रबन्धध्वनि और कुन्तक की प्रबन्धवक्रता एक तुलनात्मक विचार 288
- रेणुका बोकारे

29. अथर्ववेद में 'जलमौषधेषु औषधम्' 300
- सुचित्रा शरद ताजणे

30. Revisiting the Interpretation of 'Avyapadeśya' in the Nyāya-sūtra I.1.4. 309
- Junashmita Bhuyan

31. Origin of Sound in Human Body 319
- Maneesha S

Book Review

32. Lōkāyatādiyōgāntamatakhaṇḍanam of Sri Bellamkonda Ramarayakavi 326
- V. R. Manoj

33. श्रीबेल्लङ्कोण्डरामरायकवीन्द्रविरचित - अद्वैतान्यमतखण्डनम्, अद्वैतविजयः, अद्वैतामृतम् 329
- [illegible]

कालिदासकृतिषु सामाजिकमनोवैज्ञानिकचिन्तनम्

- इ. वेङ्कटेश्वर्लु

प्रस्तावना -

समानी प्रपा सहवोऽन्नभागः समाने योक्त्रे सहवो युनज्मि।
सम्यञ्चोऽग्निं सपर्यतारा नाभिमिवाभितः। (अथर्ववेदः)

"Society, friendship and love
divinely bestrode upon Man,
Oh! Had I the wings of the dove
How soon would I taste you again" (- William Cowper.)

हरिणाः अरण्ये यथा स्वाभाविकं जीवनं प्राप्नुवन्ति तद्वत् मनुष्यः समाजे स्वीयं जीवनं यापयति। यथा जलचराणां जीवनाश्रयः जलं, वनेचराणां पशूनां जीवनाश्रयः वनं, तथैव मनुष्याणां जीवनाश्रयः समाजः भवति। अत एव मनुष्यः सामाजिकप्राणी इति कथ्यते। मानवस्य जन्म समाजे भवति, समाजे एव तदीयं सम्पूर्णं जीवनं भवति।

समाजः -

को नाम समाजः इत्युक्ते मानवानां समूहः समाजः इति कथ्यते, सम् अज् घञ् इति व्युत्पत्या समाजः इति शब्दः निष्पद्यते। सम्पूर्णं जीवनं भवति। पशुभिन्नानां सङ्घः इत्यर्थः, सम् अज् अप् इति व्युत्पत्या समजः पशुसमूहः अथवा मूर्खसंहतिः इत्यर्थः। अर्थात् समजसमाजयोर्मध्ये महदन्तरमस्ति। यत्र च मधुरा शुद्धा च भाषा, विनयः, आचारः, शालीनता, संस्कृतिः, परस्परभावात्मकसम्बन्धाः, प्रभावात्मकसाहित्यं, समाजस्य प्रकृतिः तद्रचना, तत्सदस्यानां जीवनादर्शाः इत्यादिगुणयुक्तजनाः विलसन्ति स च समूहः समाजः इति कथ्यते।

सामाजिकमनोविज्ञानम् -

विंशतितमशताब्द्याः प्रथमचरणे जे.बि. वाट्सन् महोदयः मनोविज्ञानस्य व्यवहारवादसिद्धान्तं प्रतिपादयामास। विज्ञानम् इति परिभाषितुं शक्यते।

सामाजिकमनोवैज्ञानिकाः सामाजिकमनोविज्ञानं नाम इत्थम् अभिप्रयन्ति यथा -

1. Social Psychology may therefore be broadly defined as the science of behaviour of the individual in society. (Krech and Crutchfield, 1958)
2. Social Psychology is the scientific study of the experience and behaviour of the individual in relation to social stimulus situation. (Sherif and Sherif, 1969)
3. We may define social psychology as the branch of knowledge which studies relationship arising out of the interaction of the individuals with each other in social situations. In brief, it deals with thinking, feeling and acting of the individual in society. (Kuppuswami, 1961)
4. Social psychology is the scientific study of how people think about, influence and relate to one another. (Myers,1988)

सर्वेषां परिभाषाः आधारीकृत्य इत्थं परिभाषितुं शक्यते। यथा -

"Social Psychology may be defined as a science which seeks to understand the nature and cause of behaviour in social situation."

अर्थात् मानवः सङ्घजीवी वर्तते। सः जन्मतः मरणपर्यन्तं सामाजिकपरिस्थितिषु जीवनं यापयति। सामाजिकपरिवेषेण तस्य व्यक्तित्वम् आचारव्यवहाराः, संस्कृतिः, साहित्यं, वैज्ञानिकविषयाश्च प्रभाविताः भवन्ति। अतः सामाजिकमनोविज्ञाने विभिन्नसामाजिकपरिस्थितिषु समाजः मानवं कथं प्रभावयति? तथा मानवः समाजं कथं प्रभावयतीति अध्ययनं क्रियते। अतः सामाजिकमनोविज्ञानं सामाजिकविज्ञानवत् समाजस्य स्थितेः वैज्ञानिकपरिशीलनं करोतीति। सांस्कृतिकनिधेः, सम्प्रदायानां, परम्पराणां, लोककथानां, लोकज्ञानस्य, लोकव्यवहारस्य, सामाजिकसंस्थानां जातिवर्गाणां,साहित्यांशानां व्यवहारस्य प्रभावः समाजे समाजव्यवहारस्य प्रभावः व्यक्तिषु कथमिति सामाजिकमनोविज्ञानमध्ययनं विदधाति। अर्थात् प्रत्येकं समाजः तत्समाजीयवाङ्मयेन प्रभावितः भवति। तथैव प्रत्येकं वाङ्मयः तत्समाजेन प्रभावितः भवतीति सामाजिकमनोवैज्ञानिकाः अभिप्रयन्ति।

भारतीयसमाजः वाङ्मयश्च -

विश्वान्तराले बहवः समाजाः विलसन्ति। एषु अन्यतमः भवति भारतीयसमाजः। भारतीयसमाजः अतिप्राचीनतमः समाजः अस्ति। अत एव आर्षभारतम्, पुण्यभूमिः,धर्मभूमिः,कर्मभूमिः इत्यभिधीयते। अतैव -

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः।
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः॥

आसेतुहिमाचलं एकप्रकारकः समाजः संचालितः तस्य केन्द्रबिन्दुः वेदोपनिषत्पुराणशास्त्ररामायणभारतभागवतकाव्यानि च। एषैव वाङ्मयः समाजस्य जीवातुः इति मन्यमानैः भारतीयैः विभिन्नराजभिः शासितेषु नानाप्रान्तेषु समानजीवनचर्या प्रादर्शि। यद्यपि ईषदन्तरं भौगोलिकदृष्ट्या क्वचिदनुभूतं स्यात् तथाऽपि षोडशसंस्कारा, आचाराः, धर्माः, संस्कृतभाषा, संस्कृतिः, सरससाहित्यं, जीवनविधानं, आध्यात्मिकता, पूजापद्धतिः इत्याद्यनेके विचाराः वाङ्मयमूलत्वं प्रदर्शयन्ति। प्रचीनभारतीयसमाजे परिवारः प्रधानसंस्था भवति, तस्य व्यवस्थापकः परिवारज्येष्ठः। प्रायः अविभक्तकुटुम्बपद्धतिः प्रचुरतया आसीत्। ईश्वरे विश्वासः, पशुपालनं, स्त्रीषु मातृत्वभावना, संयमः, आश्रमधर्मस्य पालनं चेति विशिष्टाः अंशास्तत्र लक्ष्यीक्रियन्ते। इत्थं भारतीयसमाजः शान्तिप्रियः, आत्मविश्वासी, परिश्रमी, कुलधर्मश्रद्धालुः च वर्तते। एतस्य सर्वस्यापि समाजस्य मूलकारणं तु वाङ्मय एव भवति। वेदोपनिषत्पुराणशास्त्रकाव्यादिषु काव्यानि अन्यतमानि भवन्ति। काव्यानि तत्सामाजिकविषयान् उल्लिखन्ति, तत्समाजं तदनन्तरसमाजञ्च प्रभावयन्ति, समाजोपकारकाणि च भवन्ति। अत एव मम्मटेन उच्यते –

काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये।
सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे॥

काव्यं कवेः कृतिः भवति। सामान्येन काव्यवस्तु त्रिविधम् इतिहास-कल्पित-मिश्रितमिति। अत्र त्रिविधप्रकारेषु काव्येषु अपि कवयः परितः परिवेशम् अवलोक्य, अनुभूय तत्सामाजिकविषयैः सह काव्यानि कुर्वन्ति। अर्थात् तत्सामाजिकविषयाणां प्रभावः कवीनां कृतिषु भवति, कवीनां कृतयः तत्समाजं प्रभावयन्तीति नास्ति सन्देहः। तत्र कविकुलगुरुः कालिदासः काव्यपरम्परायाम् आद्यः वर्तते। कालिदासस्य कृतिषु तत्तत्सन्दर्भेषु उल्लिखितानि सामाजिकतत्त्वानि समाजं, तत्कालिकसामाजिकतत्त्वानि कालिदासकृतीन् च परस्परं प्रभावितानि इति सामाजिकमनोविज्ञानानुसारं दिङ्मात्रमत्र विव्रियते।

कालिदासः, कृतयश्च -

महाकविः कालिदासः भारतीयसमाजसंस्कृतेर्वैतालिकः, संस्कृतवाङ्मयस्य सर्वश्रेष्ठो रससिद्धः कवीश्वरः संस्कृतजगतश्चानुपमा विभूतिः। महर्षिररविन्दः भणति यत् - वाल्मीकिर्व्यासस्तथा कालिदासः त्रय एते प्राचीनभारतीयेतिहासस्यान्तरात्मानः प्रतिनिधय इति।

कालिदासस्य जन्मभूमिः कस्मिन् ग्रामे, जनपदे, प्रदेशे वाऽभवदिति न सम्यग्निर्णीत- [illegible] प्रायशः उज्जयिन्यां स यौवनविलासं तनुते स्म। अस्य विक्रमोर्वशीयं विक्रमादित्यस्य, [illegible] संस्मारतः। कालिदासस्य जन्म प्रायः ३८५ ईसवीतः

४२५ ईसवी-पर्यन्तोऽभवदिति केचन। महाकविः चन्द्रगुप्त-विक्रमादित्यस्य कुमारगुप्तस्य च समकालिकः आसीदिति कालिदासस्य कृतिभिः ज्ञायते। भोजराजसभायां केचन कवयः कालिदासकवितामाधुर्यं प्रशंसन्ति, तेषु केनचित् कविना उच्यते -

कालिदासकविता, नवं वयः, पिच्छिलं दधि, सशर्करं पयः।
ऐणमांसमबला सुकोमला सम्भवन्तु मम जन्मजन्मनि॥ इति

अत्र कश्चन सहकविः कालिदासस्य कवितां प्रशंसति, जन्मजन्मनि अपि कालिदास-काव्यमिच्छति। अनेन ज्ञायते कालिदासस्य कृतयः(काव्यानि)कीदृशाः इति। कालिदासेन विरचिताः सप्तकृतयः इमाः सन्ति –

महाकाव्यम् -

कालिदासेन महाकाव्यद्वयं विरचितम् वर्तते।

१. **रघुवंशम्** - रघुवंशे रामवंशस्य क्रमः वर्णितः वर्तते, कथावस्तु तु वाल्मीकिरामायणात् स्वीकृतम्।

२. **कुमारसम्भवम्**- अस्मिन् काव्ये पार्वती-शिवयोः स्कन्दकुमारस्य सम्भवः प्रस्तावितः, कथावस्तु महाभारतात् स्वीकृतम्।

लघुकाव्यम् -

कालिदासेन खण्डकाव्यद्वयं विरचितं वर्तते। तद्यथा -

१. **मेघदूतम्** - काव्यस्यास्य प्रथमं प्रभविष्णु रूपं गीतात्मकमस्ति। भावतत्त्वस्य प्राधान्यं तु गीतस्यान्तरिकं वैशिष्ट्यं, गानोचितच्छन्दसां परिवेशश्चास्य बाह्यं वैशिष्ट्यं व्यनक्ति। अत्र कस्यचिद् यक्षस्य प्रेमविरहकथा प्रस्तुता कविना।

२ **ऋतुसंहारम्** अत्र ग्रीष्मादारभ्य षड्तूनां क्रमशो वर्णनं षट्सर्गेषु प्रणीतम्। काव्येऽस्मिन्नायकं, नायिकां सम्बोधयन्नृतूनां प्रायशः प्रागल्भ्यं पश्यति।

नाटकानि

कालिदासेन त्रीणि नाटकानि विरचितानि वर्तन्ते। तान्यथा -

१. **अभिज्ञानशाकुन्तलम्** - कालिदास्य कविकुलगौरवं प्रधानतोऽभिज्ञानशाकुन्तलेन सम्प्रतिष्ठितम्। महाभारतीयां कथामाश्रित्याभिज्ञानशाकुन्तलीयं वस्तु विरचितम्। अत्र दुष्यन्तशकुन्तलयोः प्रणयकथा प्रधानतया वर्णिता अस्ति।

ISSN 2454-1230

द्वादशोऽङ्कः, XIIth Issue

जुलाई-दिसम्बर, 2020

July-December 2020

शिक्षाप्रियदर्शिनी

अन्ताराष्ट्रिया समकक्षव्यक्ति-समीक्षिता

बहुभाषी-षाण्मासिक-शोधपत्रिका

SHIKSHA PRIYADARSHINI

(An International Peer-Reviewed Multi-Lingual)
Half-Yearly Research Journal)

मुख्यसंरक्षकः

प्रो. श्रीनिवासः वरखेडी

प्रधानसम्पादकः

प्रो. चांदकिरणसलूजा

प्रबन्धसम्पादकः

प्रो. पवनकुमारः

AnyScanner

शिक्षाप्रियदर्शिनी (अङ्कः 12)

अनुक्रमणिका

	प्रधान सम्पादकीय	viii
	प्रबन्ध सम्पादकीय	ix
1.	प्राचीनभारतीयशिक्षाव्यवस्था डा.सोमनाथदाशः	1
2.	महाकवि-कालिदासकवितायां व्यङ्ग्यार्थवैभवम् डा. वि. कामाक्षम्मा	11
3.	सीताहरणनाटके पर्यावरणचेतना डॉ. सुनीलकुमारशर्मा	15
4.	संस्कृतभाषाशिक्षणे उपयुज्यमानाः शिक्षणविधयः डॉ.वि.वेङ्कटलक्ष्मीनारायणः	23
5.	नारायभट्टतिरेः अधिगमविचारः डा. इक्कुर्ति वेङ्कटेश्वर्लुः	31
6.	भाषा कौशलानि भाषाशिक्षा च डा. रमणमिश्रः	38
7.	शिक्षाशास्त्रदृष्ट्या ज्योतिषशिक्षणविधीनां प्रयोगात्मकमध्ययनम् डॉ. मुकेश शर्मा	45
8.	तर्कसङ्ग्रहदिशा पदार्थत्त्वद्रव्यत्त्वनिरूपणपुरस्सरम् पृथिव्यप्तेजवाय्वादिद्रव्यनिरूपणम् रागिनी शर्मा	61
9.	वृत्तिनिरूपणम् जगत् ज्योति पात्रः	69
10.	प्रशिक्षणार्थीनां प्रशिक्षणसन्दर्भे संघर्षसमाधानयोग्यता सोनिया साहु	77
11.	ऑनलाइन शिक्षा : कुछ पूर्वधारणाएं एवं प्रवृत्तियां डा. नितिन कुमार जैन	83
12.	बाल्यकिशोरावस्था में अभिप्रेरणा डा. कृष्णकान्त तिवारी	91
13.	प्रभावित विश्व : परिवर्तित शिक्षा डा. दाताराम पाठक	99
14.	सृष्टि-उत्पत्ति श्रद्धा तिवारी	107
15.	शिक्षा क्षेत्र में अध्यापकों के समायोजन की महत्त्वपूर्ण भूमिका उदयकान्त शुक्ल	117
16.	महर्षि दयानन्द की शिक्षा-व्यवस्था डॉ. सुषमा चौधरी	123
17.	Yoga for Human Intelligence Development Ganta Naga Swathi	127
18.	मनोवैज्ञानिक परीक्षण- एक दृष्टि डॉ. आरती शर्मा	134

AnyScanner

[illegible] संशोधनविकरणम्
[illegible]
मूल्याङ्कनम्
अभिलेखनम्
[illegible]विधिः

[illegible] Heurisco इति ग्रीक् शब्दात् निष्पन्नमस्ति। तस्य च अहमन्विष्य अवगच्छामि इत्यर्थः। [illegible] शिक्षकस्य कार्यमिति।

[illegible]महोदयः कथयति यत् छात्रेभ्यः तत्त्वानि न पाठ्यन्ते नतु ते स्वयमेव अन्वेषकाःकि .भूत्वा तत्त्वानि [illegible]

[illegible] महोदयी अभिप्रायः अस्ति ह्यूरिष्टकविधौ छात्राः स्वसमस्याः समाधानम् अन्येषां साहाय्यं विना परिश्रमेण [illegible]

[illegible] सोपानानि

1. समस्यायाः उपस्थापनम्
2. [illegible] निरीक्षणवर्गीकरणञ्च .
3. परिकल्पना
4. परीक्षणम्
5. निष्कर्षः

[illegible] विषयानुगुणं च विधीनां प्रयोगेन छात्राणामधिगमः सरलः सुगमः भवतीति।

[illegible]

[illegible], डा. [illegible], डॉ. [illegible], भारतीय विद्या संस्थान, वाराणसी- 1991
[illegible] डॉ. [illegible] चक्रवर्ति, श्रीवेङ्कटाम्बा पब्लिकेशन्स, तिरुपतिः – 1996
[illegible] डॉ. [illegible] डा. [illegible] शर्मा, अभिनवप्रकाशनम्, जयपुरम्- 2001
[illegible] डॉ. के. [illegible] [illegible]प्रकाशनम्, जयपुरम्- 2006
[illegible] डॉ. श्रीमती [illegible], पब्लिकेशन्स, जयपुरम् 2006
[illegible] डा. [illegible] राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, तिरुपति -2007
[illegible] डॉ. [illegible] डा. चौखम्बासुरभारती प्रकाशनम्, वाराणसी -2013

शिक्षाप्रियदर्शिनी
(अन्ताराष्ट्रिया समकक्षसमीक्षित-सम्पादिता बहुभाषीयशोधपत्रिका)
[illegible] जुलाई-दिसम्बर, 2020 ISSN : 2454-1230

5.

नारायभट्टतिरिः अधिगमविचारः

डा. इक्कुति वेङ्कटेश्वर्लुः
सहायकाचार्यः, शिक्षाशास्त्रम्
श्रीलालबहादुरशास्त्रिराष्ट्रियविश्वविद्यालयः, नवदेहली

प्राणिमात्रस्य व्यवहारः अधिगमेनैव जायते इत्यत्र नास्ति मनागपि विसंवादः। अतः अधिगमः सर्वदा सर्वत्र च स्वमहन्महत्त्वं धत्ते। यतो हि सर्वे जीविनः जन्मारभ्य मृत्युपर्यन्तं किमपि अधिगच्छन्ति तदनुगुणं व्यवहरन्ति, जीवनं निर्वहन्ति च। तत्रापि मानवजीवनं तु स्वीक्रियतेऽन्यतमम्। मानवः गर्भादेव सर्वविधविषयान् अधिगच्छति। श्रवण-स्पर्श-घ्रणादिविषयाः गर्भे एव अधिगम्यन्ते तदनु भूमौ सर्वदा मातरं पितरं गृहपरिवारं च दृष्ट्वा अनेके विषयाः शिशुना अधिगम्यन्ते। जीवने जन्मारभ्य- मृत्युपर्यन्तं विशिष्टो भवत्यधिगमः। अधिगमस्यास्तित्वं जीवनस्य सर्वेषु क्षेत्रेषु प्राप्यते। आत्मनः अस्तित्वाय क्रियमाणे सङ्घर्षेऽधिगमं विना जीवनस्य कल्पनाप्यसम्भवा। अत्रापि लोके मान्यं सत्य-मसत्यं यद्वयमधिगच्छामः तत्सर्वं स्वहितायैव कल्पते। मानवजीवनस्य प्रतिपदमधिगमेन प्रभावितं भवति। एतन्माध्यमेन सर्वस्य सदसदाचरणस्य सर्वोत्कृष्टस्य निकृष्टस्य वा व्यवहारस्य व्याख्या सुकरा जायते। व्यवहारेणावलोक्यते यत् जनाः नूतनाः सूचनाः अधिगृह्णन्ति, नवीनाः कुशलताः स्वभावञ्च अधिगच्छन्ति, अभिवृत्तिं, सांस्कृतिकमूल्यानि च अर्जयन्ति, चारित्रिकान् गुणान् विकासयन्ति, प्रकटयन्ति, लिङ्गानुरूपाणां भूमिकानां निर्वहणं विज्ञाय स्नेह-भय-घृणाप्रभृतिव्यवहारं प्रदर्शयन्ति। एते सर्वे दृष्टान्ताः अधिगमस्योदाहरणत्वेनोदाह्रियन्ते।

अधिगमो हि सर्वेषां प्राणिनां साधारणो धर्मः इति स्वीक्रियते। मानवस्तु प्राणिषु श्रेष्ठो वर्तते। तस्यायं धर्मः अन्येषामपेक्षया विशिष्टो वर्तते। अतः मानवमनसि अधिगमविषयिणी जिज्ञासा प्रवर्तायते. अयमधिगमः मनागत्र विवियते।

को नाम अधिगमः ?

अभ्यासस्य अनुभवस्य शिक्षणस्य वा फलरूपेण व्यवहारे वा ज्ञाने वा कौशले वा जायमानः प्रायः स्थायिविपरिणामः एव अधिगमः, अयञ्च विपरिणामः केवलशरीरविकासेन सहजपरिपक्वतया वा न जातः स्यात्। अर्थात् अधिगमो नाम जीवस्य स्वकीयव्यापारेण तद्व्यवहारे वा ज्ञाने वा कौशले वा जायमानो विकारः विपरिणामो वा विशेषाभ्यासफलरूपेण प्रतिक्रियाप्राप्तः प्रक्रियैव अधिगमः।

Learning is a relatively permanent change in personality (including cognitive, affective, attitudinal, motivational, behavioural, experiential, and the like) and reflects a change in performance usually brought about by practice although it may arise from insight or other factors, including memory.

अधिगमपरिभाषाविषये बहवो मतभेदाः दृश्यन्ते। ते च -

- अनुभवेन व्यवहारे जायमानं परिवर्तनमधिगमः इति कथ्यते। ...गेट्स्
- अधिगमः स्वभावस्य ज्ञानस्याभिवृत्तेश्चार्जनं भवति। ...क्रोगुगल्
- नूतनज्ञानस्य नूतनप्रतिक्रियायाश्च प्राप्तेः प्रक्रिया अधिगमस्य प्रक्रिया वर्तते। ...वुड्वर्थ
- अधिगमो व्यवहारे प्रगतिशीलस्य समायोजनस्य प्रक्रियायाः नाम इति। ... स्किन्नर्

एवं बहुभिः बहुधा परिभाषाः उक्ताः तत्र सामान्यतया सर्वैरादृता परिभाषा इत्थं दर्शयितुं शक्यते - Learning may be defined as acquisition of any relatively permanent change in behaviour that occurs as a result of practice or experience. (J.P Chaplin, Dictionary of psychology, 1968)

भारतीयप्राचीनदर्शनाधिगमः

मनोविज्ञानस्य यत्स्वरूपं विद्वद्भिर्मान्यं वर्तते, तन्निर्धारयितुं भारतीय- दर्शनमपि सहायकं वर्तते। दृश्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या दर्शनपदं दृश् (दर्शने) धातोल्युँटि निष्पन्नम्। दृश्यते तत्त्वज्ञानं प्राप्यतेऽनेनेत्यर्थः। दर्शनं जीवनस्य सर्वस्मिन् पक्षे एकांशं वितरति। दर्शनपदमाङ्ग्लभाषायाः फिलासफी इति पदस्य रूपान्तरं वर्तते। तत्र फिलासफी इति पदं लेटिन्भाषायाः अनुरागार्थकात् फिलास् इति, ज्ञानार्थकात् सोफिया इति च पदाभ्यां निष्पन्नम्, ज्ञानानुराग इत्यर्थः। दर्शनशास्त्रं पुरा मनोविज्ञानशास्त्रेण सम्बद्धमासीत्। यतो हि आदौ मनोविज्ञानम् आत्म-विज्ञानार्थकमासीत्। दर्शनमिदम् आस्तिकनास्तिकमिति द्विविधम् अत्र आस्तिकषड्दर्शनेषु मीमांसादर्शनम् अन्यतमं भवति। मीमांसादर्शने अस्मिन् बहवो दार्शनिकाः वर्तन्ते। एतेषु दार्शनिकेषु श्रीनारायणभट्टतिरयः अन्यतमाः वर्तन्ते। एते प्रायः सप्तचत्वारिंशत् ग्रन्थान् अलिखन्। एतेषां ग्रन्थेषु मीमांसाग्रन्थः भवति, यत् मानमेयोदयः इति ज्ञानमीमांसाग्रन्थः विद्यते। श्रीनारायणभट्टतिरिमहोदयैः विरिचिते मानमेयोदयमीमांसाग्रन्थे ज्ञानावबोधः कथं जायते। केन जायते, कस्मात् जायतेति प्रत्यक्षप्रमाणविषये सुस्पष्टं विचारः अत्र कृतो वर्तते।

दर्शनेषु प्रमाणानि

प्रमाणम्

भारतीयप्राचीनदर्शनेषु ज्ञानप्राप्तये एकादशोपायाः प्रतिपादिताः, तत्र प्राधान्येन षडुपायाः प्रतिपादिताः (Swami Satprakashananda, 2005, Methods of Knowledge, p. 35) तानि प्रमाणानि इति नाम्ना व्यवह्रियन्ते। प्रमाणशब्दस्य उत्पत्तिः न्यायवैशेषिकानुसारं प्रमीयते अनेन इति प्रमाणम्। प्र इत्युपसर्गपूर्वक माङ् माने धातोः प्रमाकरणम्

[illegible] अर्थात् प्रमायाः यथार्थज्ञानस्य साधनं प्रमाणमित्यर्थः। प्रमाकरणं प्रमाणम्। [illegible] तथैव श्रीनारायणभट्टैरपि कथितं यत् -

प्रमाकरणमेवात्र प्रमाणं तर्कपक्षवत्। (मान प्रमाणसामान्यम् ३)

[illegible] पूर्वोक्त [illegible] सम्यक् ज्ञानस्य साधनं प्रमाणमुच्यते। [illegible]

प्रमाता - प्रमाता नाम ज्ञाता अर्थात् अधिगन्ता [illegible] प्रमाता (अधिगन्ता) प्रमाणेन (साधनेन) ज्ञानं (प्रमेयं विषयं) प्राप्नोति, अर्थात् अधिगच्छति। [illegible]।

प्रमा - [illegible] मतानुसारं प्रमा चाज्ञाततत्त्वार्थज्ञानमेवात्र [illegible] अर्थात् अधिगन्ता यं विषयमधिगच्छति तत् प्रमा प्रमेयं भवति। [illegible]

प्रमितिः - प्रमिति नाम यत् किञ्चित् प्रमेयं (ज्ञानं) [illegible] प्रमाता (अधिगन्ता) ज्ञानं प्राप्नोति (अधिगच्छति) सः प्रमितिः इति [illegible] सा प्रमाता, स येनार्थं प्रमिणोति तत्प्रमाणं, योऽर्थः प्रमीयते तत्प्रमेयं, यद् अर्थविज्ञानं सा प्रमितिः। [illegible] परिसमाप्यते(न्या.भा.पृ. २४ कलकत्ता संस्करण भा ता)।

भारतीयदर्शनेषु एकादशप्रमाणानि (ज्ञानसाधकसैद्धान्तिकतत्त्वानि) [illegible]।

यथा - तस्मादज्ञाततत्त्वार्थज्ञानसाधनमेव न।

प्रमाणमिति निर्णीतं तद्विशेषानथ ब्रुवे॥ (मान प्रमाणसामान्यम् ४)

अत्र श्रीनारायणभट्टतिरीणां अभिप्रायः [illegible] तत्प्रमाणमिति परञ्च अन्येषाम् आधुनिकानां मतं [illegible] तत् प्रमाणमिति तानि प्रमाणानि निरूपयति। यथा -

प्रत्यक्षमनुमानं च शब्दं चोपमितिस्तथा।

अर्थापत्तिरभावश्च षट् प्रमाणानि मादृशाम्॥ (मान प्रमाणसामान्यम् [illegible])

मीमांसादर्शनं षट् प्रमाणानि अङ्गीकरोति। [illegible] विद्यमान प्रमाणानि एतेषु प्रमाणेषु अन्तर्भवन्तीति - १. प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धान्तः, २. अनुमानप्रमाणसिद्धान्तः, ३. शब्दप्रमाणसिद्धान्तः, ४. उपमानप्रमाणसिद्धान्तः, ५. अर्थापत्तिप्रमाणसिद्धान्तः, ६. अनुपलब्धिप्रमाणसिद्धान्तः। इत्येव षट् प्रमाणानि अङ्गीकृत्य अन्यैः अङ्गीकृतानां प्रमाणसंख्या निरूपयति। यथा

चार्वाकास्तावदेकं द्वितयमपि पुनर्बौद्धवैशेषिकौ द्वौ

भासवज्ञश्च सांख्यस्त्रितयमुदयनाद्याश्चतुष्कं वदन्ति।

60

ISSN 2454-1230

त्रयोदशोऽङ्कः, XIIIth Issue

जनवरी-जून, 2021

January-June 2021

शिक्षाप्रियदर्शिनी

अन्ताराष्ट्रिया समकक्षव्यक्ति-समीक्षिता

बहुभाषी-षाण्मासिक-शोधपत्रिका

SHIKSHA PRIYADARSHINI

(An International Peer-Reviewed Multi-Lingual)

Half-Yearly Research Journal)

मुख्यसंरक्षकः

प्रो. श्रीनिवासः वरखेडी

प्रधानसम्पादकः

प्रो. चांदकिरणसलूजा

प्रबन्धसम्पादकः

प्रो. पवनकुमारः

AnyScanner

अनुक्रमणिका

प्रकाश्य सम्पादकीय — viii

1. कबीर के साहित्य एवं श्रीमद्भगवद्गीता में वर्णित कर्मयोग के दोहे एवं श्लोकों का व्यक्ति के शारीरिक एवं मानसिक स्वास्थ्य पर प्रभाव का अध्ययन — 1
प्रो. हरिहृदय अवस्थी एवं अमर नाथ

2. श्रेष्ठ अध्ययन प्रवृत्ति — 10
प्रो. नीलाभ तिवारी एवं अनिल कुमार तिवारी

3. प्रत्याहार: — 13
डॉ. शम्भु कुमार झा

4. राजस्थान की नौवें दशक की हिन्दी कविता — 21
डॉ. अशोक कुमार शर्मा

5. जैनेन्द्र व्याकरण में संज्ञाविधान — 33
डॉ जितेंद्र कुमार

6. पाणिनीय व्याकरण में स्थानिवद्भाव : एक विश्लेषण — 38
डा रवि प्रभात एवं सुचेता

7. मनोवैज्ञानिक अनुसंधान की प्रकृति एवं क्षेत्र — 42
डॉ. आरती शर्मा

8. श्रीमद्भगवद्गीता में व्यक्तित्व — 47
डॉ. सुरेन्द्र महतो एवं डा. सुनीलकुमारशर्मा

9. अधिगमाकलनम् — 54
डा. इक्कुर्ति वेङ्कटेश्वर्लु

10. वैकल्पिक शिक्षा: प्रकृति, व्यूह रचनाएं, संभावनाएं और विकास का परिप्रेक्ष्य — 66
डा. अजय कुमार

11. माध्यमिकविद्यार्थिनां परास्मृते: विश्लेषणात्मकमध्ययनम् — 71
डा. नितिन कुमार जैन एवं रेनु

12. भारतीयदर्शने मूल्यानि — 80
डॉ. चक्रधरमेहेर

13. योग की परंपरा एवं इतिहास — 86
डॉ. रमेश कुमार

14. कवि निराला की काव्य-साधना में जन भाषा के नवीन प्रयोग — 98
डॉ. शालिनी श्रीवास्तव

15. वैवाहिक मेलापक में मंगल दोष — 107
डॉ. मृत्युञ्जय कुमार तिवारी

16. हिन्दूधर्मे पुरुषार्थचतुष्टयस्य अवधारणा — 115
डॉ. प्रज्ञा

17. वेदपदार्थः — 120
वेणुधरदाशः

18. कालिदास एवं प्रकृति - एक विवेचन — 126
हनुमान शर्मा

19. नैषधीयचरितमहाकाव्य में वर्णित सामुद्रिकशास्त्रीय तत्त्वानुशीलन — 135
स्मिस्मिता प्रीतिपुष्पा

20. महाकविकालिदासकृतिषु शृंगारसौन्दर्यम् — 141
अमित कुमार मीना

21. वैदिकसाहित्ये इन्द्रविमर्शः — 151
परमेश्वर शर्मा

22. प्राकृत साहित्य में नारी — 157
अलीशा जैन

23. डॉ. नन्दकिशोरगौतममहाभागस्य संस्कृते योगदानम् — 162
मुकेश कुमार

24. उत्तराखण्डस्थसंस्कृतविदुषां संस्कृतव्याकरणे योगदानम् — 170
हरिश्चन्द्र डंगवाल

शिक्षाप्रियदर्शिनी

अन्ताराष्ट्रिया समकक्षव्यक्ति-समीक्षिता बहुभाषीयशोधपत्रिका, त्रयोदशोऽङ्कः, जनवरी-जून, 2021, ISSN : 2454-1230

9.

अधिगमाकलनम्

डा. इक्कुर्ति वेङ्कटेश्वर्लुः, सहायकाचार्य

शिक्षाशास्त्रम्, श्रीलालबहादुरशास्त्रि-राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नवदेहली

संसारेऽस्मिन् अनेके जीवराशयो जीवन्ति तत्र विनाधिगमं न कोऽपि चरत्यस्मिन् जगतीतले। प्राणिमात्रस्य व्यवहारः अधिगमेनैव जायते इत्यत्र नास्ति कुत्रापि विसंवादः। अतः अधिगमः सर्वदा सर्वत्र च स्वमहन्महत्त्वं धत्ते । यतो हि सर्वे जीविनः जन्मारभ्य मृत्युपर्यन्तं किमपि अधिगच्छन्ति। तदनुगुणमं नूतनं ज्ञानम् अनुभवञ्च सम्पाद्य व्यवहरन्ति जीवनं कुर्वन्ति च। अतः मानवमनसि अधिगमविषयकजिज्ञासा प्रबलायते , अयम् अधिगमः सर्वजीवसाधारणो धर्मः वर्तते।

को नाम अधिगमः?

अभ्यासस्य अनुभवस्य शिक्षणस्य वा फलरूपेण व्यवहारे वा ज्ञाने वा कौशले वा जायमानः प्रायः स्थायिविपरिणामः एव अधिगमः, अयञ्च विपरिणामः केवलशरीरविकासेन सहजपरिपक्वतया वा न जातः स्यात्। अर्थात् अधिगमो नाम जीवस्यं स्वकीयव्यापारेण तद् व्यवहारे वा ज्ञाने वा कौशले वा जायमानो विकारः विपरिणामो वा विशेषाभ्यासफलरूपेण प्रतिक्रियाप्राप्तेः प्रक्रियैव अधिगमः।

आकलनम्

आकलनमित्यस्य पदस्य आङ्ले Assessment इति पदमुपयुज्ते Assessment इति पदं Assessor लाटिन् भाषायाः स्वीकृतम्। आकलनम् इति पदस्य अर्थः न्यायनिर्णयाय सहायकार्थं व्यनक्ति। मूल्याङ्कनप्रक्रियायाम् आकलन इति पदं मूल्यानाम् एकत्रीकरणम् (सर्वविधविषयानाम् एकीकरणप्रक्रिया) एवञ्च तेषां व्याख्यातुं योग्यां परिस्थितिञ्च कल्पयित्वा तदनु न्यायनिर्णयाय उपकरोति। मूल्याङ्कने आकलनम अन्तिमं निर्णयात् प्राक्प्रक्रिया भवति। आकलनम् इति पदं सामान्येन मूल्याङ्कनमापनयोः सामानार्थे उपयुज्यते। परन्तु आकलनं मूल्याङ्कनस्य अपेक्षया सङ्कुचितं भवति, अपि च मापनस्य अपेक्षया विस्तृतार्थे उपयुज्यते। शिक्षणाधिगमप्रक्रियायाम् आकलनम् एवं मूल्याङ्कनञ्च अत्यन्तं मुख्ये भवतः। एते द्वे शिक्षणाधिगमप्रक्रियायाम् उद्देश्यानि निर्धारयितुं सहकुरुतः। अपि च अधिगमम् अनुभवान् च निर्धारयितुम् एवं अधिगन्तुः शक्तेः मापनं कर्तुञ्च सहकुरुतः।

आकलनं नाम छात्राः यदा शिक्षणाधिगमप्रक्रियायां भवन्ति। तदा अधिगन्तृभिः अर्जितानि, साधितानि वा मापनं कर्तुम् उपयुज्यमानानां उपकरणानां समूहप्रक्रिया एव आकलनमित्युच्यते। इयं शिक्षाणाधिगमकार्यक्रमे उद्देश्यानि कियान् साधितः इति विषयेन सम्बन्धिता भवति। अधिगमार्थं मूल्याकलनम् इति प्रक्रिया छात्राधिगमपरक्रियां, शिक्षकशिक्षण-प्रक्रियां च आकलयति। अत्र मूल्याकलनं छात्राः कथम् अधिगमव्यूहान् समायोजयतीति, शिक्षकः कथं शिक्षणव्यूहान् समायोजयतीति च ज्ञापयति। अत्र मूल्याकलनं, शिक्षणाधिगमप्रक्रिया च अनिवार्ये परस्परसम्बन्धे भवतः। एकस्य ज्ञानेन

अन्यस्यापि ज्ञानं जायते। मूल्याकलनप्रक्रिया अत्यन्तप्रभावी भवति। अस्याः अनुप्रयोगः अधिगमानुसारिणी भवति। अस्यां प्रक्रियायां शिक्षकाः सर्वदा छात्राधिगमं कथञ्चित्, लेखन-पुस्तकप्रतिवेदन-अनुसन्धानलेख-गृहकार्य-मौखिक-परियोजना-समस्यासमाधान-दत्तकार्येभ्यः आकलनं कुर्वन्ति।

कक्ष्यायाम् कृत्यानि मूल्याकलनं द्विविधा क्रियते, १. कीयत् ज्ञानं कौशलं च सम्पादयति, २. प्रत्येकं छात्रविषये निर्णयनं (मूल्याङ्कनं) तुलना च क्रियतेऽत्र। शिक्षकः छात्रेण कीयत् अधिगतमिति परीक्षा-गृहकार्यैः ज्ञास्यति, प्रत्येकं द्वयोः छात्रयोः मध्ये अन्तरं, सामर्थ्यञ्च ज्ञात्वा पुनः अनुदेशनं ददाति। अधिगमार्थं मूल्याकलनप्रक्रिया छात्राणां, छात्रसमूहस्य, कक्ष्यायाः च अधिगतज्ञानस्य आकलनेन गुणदोषानुसारं पुनः शिक्षणाधिमकार्यक्रमान् परिवर्तयितुं शक्यते। छात्रसामर्थ्यम् अभिज्ञाय तेभ्यः साहाय्यं कर्तुं शक्यते। अस्यां शिक्षणाधिगमाकलनप्रक्रियायां छात्राणां, शिक्षकाणाञ्च निर्माणं प्रचलति। छात्राधिगमस्य अपेक्षाः ज्ञात्वा संरचनात्मकदृट्या अपेक्षाः पूर्यन्ते। अत्र अपेक्षानुसारं छात्राधिगमविषयिणि अभिभावकानां, मातापितॄणां, सहछात्राणाञ्च योगदानं स्वीक्रियते। अधिगमाय मूल्याकलनप्रक्रिया छात्रेषु विश्वासं आनेतुं कुञ्चिका/मौलिकपात्रं च पोषयति। इदमाकलनं मुख्यतया द्विधा विभक्तं वर्तते। अधिगमाय आकलनम्, अधिगमस्य आकलनञ्चेति। " अनयो स्वरूपस्वभावान् सविश्लेषणमग्रे पश्यामः।

अधिगमाय आकलनम्

अधिगमाय आकलनम् इति प्रक्रिया यस्यां कक्षायाम् अभ्यासः कृतः तस्यां कक्ष्यायां कथम् अभ्यासः कृतः, कथञ्च छात्राः पठन्ति, तत् सम्बन्धपूर्वज्ञानम् , ततः ते किम् अभिलषन्ति अधिगन्तुं इति ज्ञानम् स्यात्। अपि च पाठस्य आरम्भे अध्यापकेन छत्रैस्सह किञ्चित् कार्यं कर्तव्यम् भवति यत् तेषां पूर्वज्ञानम् अपि च शीर्षकस्य विषयकं ज्ञानं च किमिति अभिज्ञातव्यम्। किमर्थमिति चेत् मिथ्याधारणाः केऽपि सन्ति वा इति ज्ञानाय। यदा शिक्षणाधिगमप्रक्रियायायां पाठः अग्रे गच्छन् अस्ति तदा अध्यापकच्छात्रयोः कार्ये अध्यापकेन छात्रज्ञानस्य आकलनं पुनः पुनः कुर्यात्। इतोऽपि तेषामावश्यकताः काः? किमधिगन्तव्यम् ? कथं छात्रज्ञानस्य विकासाभिवर्धनम्, अपि च छात्राः कथम् उत्तमरूपेण लक्ष्यं प्राप्नुवन्ति। इति विचारः एव अधिगमाय आकलनम् अथवा संरचनात्मकाकलनमुच्यते।

- अर्थात् अधिगमाय आकलने अधिगमप्रक्रियां सर्वेषु अधिगमस्तरेषु सम्भाव्यमानानाम् अधिगमविषयाः भवन्ति।
- परिभाषा - आकलने बहूनि पदानि सन्ति, तानि भिन्नसन्दर्भेषु चर्चासु च उपयुक्तानि भवन्ति। तेषु कतिचन पदानि दत्तानि भवन्ति।
- आकलनम् - अत्र अध्यापकेन सर्वेषां छात्रक्रियानाम् अर्थात् छात्रैः साधितानाम् ज्ञानानां, कौशालानां, व्यवहारानां च आकलनं क्रियते। एवमेव छात्राः अपि आत्मनः मूल्याकलनं कुर्वन्ति। यद् दत्तं ज्ञानम्, प्रतिपुष्टिः, या प्रकल्पिता परिवर्तनात्मिकां शिक्षणाधिगमप्रक्रियां च छात्राः आकलनम् कुर्वन्ति।

अधिगमाय आकलनम् इत्यस्य दशाद्वयं वर्तते यत् आदिमं प्रारूपात्मकम् आकलनम्, संकलनात्मकम् आकलनम् इति। साधारणेन आकलनम् भिन्नभिन्नसम्प्रेषणात्मकस्रोतांसि आधारितं भवति। (संग्रहात्मकग्रन्थेषु, अभिवृद्धिपत्रेषु, अध्यापकावलोकनेषु, सम्भाषणेषु, पोर्टपोलियो, रूब्रक्स्) अत्र छात्रेभ्यः शाब्दिकलैखिकप्रतिपुष्टेः दानम्।

[illegible] एवं च प्रश्नात्मकपृच्छया:, उपधानाम् अभिज्ञानम्, एवम् अनन्तरसोपानाय विन्दवः। अध्यापकैः [illegible] भवति यत् अध्यापकेन छात्रेभ्यः प्रदत्तसूचनाः अवगम्य सामञ्जस्येन छात्राः सन्मार्गे सन्ति नवेति। अधिगमाकलने अत्र श्रेणी: वा अङ्काः वा नैव दीयन्ते। प्राथमतया अभिलेखानां रक्षणं, प्राथमिकानि शैक्षिकसंघटनपत्राणि, वर्णनानि च संरक्ष्यन्ते, परिशील्यन्ते च। आहत्य अधिगमप्रक्रियायां सम्भावितानां, शैक्षिकसत्रस्य आरम्भात् आन्त यावत् आकाकलनं क्रियते। विशेषरूपेण कक्ष्यायां शिक्षणाधिगमवेलायां शिक्षकेण, सहच्छात्रेन च अधिगमार्थम् आकलनं कुर्वन्ति।

अधिगमार्थम् आकलनम् इत्यस्य लक्षणानि

- छात्राः अधिगमनसमये कुत्र कठिनम् अनुभूतवन्तः, कुत्र स्थगिता आसन् इति आकलनेन परिशीलनेन च उचितसाहाय्यं दद्यात्।
- अधिगमाय आकलनं छात्राध्यापकयोः मध्ये प्रचलमाना समन्वयप्रक्रिया भवति।
- अनेन छात्रस्तरं ज्ञात्वा तेभ्यः कुत्र साहाय्यम् आवश्यकम्, कथं साहाय्यं कर्तव्यमिति च ज्ञातुं प्रभवामः।
- इयम् अधिगमाध्यापने प्रचलमाना निरन्तरप्रक्रिया भवति।
- भाव्यधिगमे सत्करोति।
- एनां सर्वविधाधिगमोद्देश्यानि साधयितुम् उपयुज्यते।
- अधिगमाय आकलनं गुणात्मकस्वभावयुक्तं भवति।
- अनेन छात्रसामर्थ्यानि सर्वेषु स्तरेषु अभिज्ञातानि भवन्ति।
- जीवनपर्यन्तमधिगमाय लक्ष्याणां समावेशः निर्दिश्यते।
- उच्चनिष्पादनस्य अग्रेनयनम् प्रेरणा दानम्, छात्रोपलब्धेः स्तरस्य च संवर्धनम्।
- सर्वेषु शिक्षाविषयकसमानता एवं सर्वेभ्यः शिक्षा च
- छात्रेषु अधिगमाय अधिगमकौशलस्य विकासः कर्तव्यः भवति।

अधिगमस्य आकलनम्

छात्राः कीयत् अधिगतवन्तः इति ज्ञातुम् उपयुज्यमानं तत्त्व अधिगमस्य आकलनमुच्यते। छात्राः अधिगमकार्यक्रमेषु अर्थात् शिक्षणाधिगमे भागं गृह्णन् विविधकौशलानि, भावान् व्यवहारान्, ज्ञानञ्च अधिगच्छन्ति। एवं छात्रैः अधिगतस्य ज्ञानस्य कस्मिंश्चित कालान्तरे परीक्षणमेव अधिगमस्य आकलनम् उच्यते। अर्थात् मासिकपरीक्षाः, दत्तकार्याणि, त्रैमासिकपरीक्षाः, षाण्मासिकपरीक्षा इत्यादयः अन्तर्भवन्ति।

अधिगमस्य आकलनम् इत्यस्य लक्षणानि

- एतद् केवलम् अध्यापकैः अथवा नैकैः निर्मितपरीक्षणैः च छात्राणां विकासस्य आकलनम् भवति।
- छात्रविकासः अङ्कैः श्रेणीभिः च प्रदर्शितः भवति।

- अनेन सर्वेभ्यः छात्रेभ्यः समानाकलनम् क्रियते।

अधिगमस्य अकलनेन प्रयोजनानि

- छात्रैः साधितविकासं ज्ञातुम्, अपि च अन्येभ्यः प्रदर्शयितुं च।
- अधिगमोद्देश्यानि प्राप्तानि नवेति ज्ञातुम्।
- छात्रविकासम् अभिभावकेभ्यः ज्ञापयितुम्।
- विद्यालयस्तरे कक्षास्तरे वा छात्रगुणात्मकाधिगमेन सह तुलनां कर्तुं एवम् अध्यापनकार्यक्रमान् विकासयितुं च।
- अधिगमाध्यापनमूल्याकलनप्रक्रियां विकासयितुञ्च।

अवधेयाः अंशाः :-

- गतमूल्याङ्कने कानि सामर्थ्यानि परिशीलितानि, अधुना कानि परिशीलनीयानि इति स्पष्टं ज्ञानं भवेत्।
- छात्राणाम् उत्तरपुस्तिकां दृष्ट्वा उत्तरोत्तरशिक्षणाधिगमप्रक्रियां विकासयेत्।
- छात्राः स्वाधिगमप्रक्रियां विकासयितुं प्रयतन्ते नवेति ध्यायेत्।

अधिगमस्य आकलनं कथम्?

- छात्रविकासं चेतुं प्रत्येकमापन्यः निर्मातव्याः।
- अधिगमकार्यक्रमाणां निर्वहणे छात्रपरिशीलनम् आकलनम् च।
- छात्राणां टिप्पण्यः, दिनचर्याः, प्रतिवेदनानि, पोर्टपोलियोस्, अध्यापकावलोकनानि इत्यादीनि आकलनसाधनत्वेन स्वीकर्तव्यानि।
- प्रतिदिनं कक्षायां शिक्षणाधिगमसन्दर्भेषु छात्रविकासः अङ्कनीयः।
- आकलनाय निर्मीयमानाः प्रश्नाः केवलम् पाठ्यपुस्तकात् एव न चिन्तनाय योग्याः, विकल्पोत्तरात्मकाः च भवेयुः।
- उत्तराणि छात्रसमक्षे क्रियते चेत् अनुपदमेव दोषनिवारणं कुर्वन्ति। कदाचित् स्वोत्तरपुस्तिकां स्वयमेव शुद्धीकुर्यात् येन स्वयं दोषज्ञानं भवति।
- केवलम् अधिगमफलितांशाः एव न, अधिगमानुभवाः अपि अकलनीयाः भवन्ति।
- स्वीयाकलनाय प्रेरणीयाः, कक्षायां छात्राणां परस्परप्रतिस्पन्दनैः, चर्चाभिः च विकासस्य आकलनम् कुर्यात्।

अधिगमस्य आकलनम् इत्यस्य प्रकाराः :-

- समूहस्य आकलनम्।
- सह छात्रणाम् आकलनम्।

Saver & Duffy. 1995. What is Constructivism?. Available on http://www.calpro-online.org/eric/docs/brown/brown01_02.pdf. Accessed on 20 October 2012.

70

ISSN No : 2581-6306

website : http://shisrrj.com

Impact Factor : 5.239

Shodhshauryam, International Scientific Refereed Research Journal

Certificate of Publication

Ref : SHISRRJ/Certificate/Volume 3/Issue 5/434

30-Sep-2020

This is to certify that the research paper entitled

भारतीयप्राचीनमूल्यविचारः

डा. इक्कुर्ति वेङ्कटेश्वर्लु

सहायकाचार्यः, शिक्षाशास्त्रविभागः, श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नवदेहली।

After review is found suitable and has been published in the Shodhshauryam, International Scientific Refereed Research Journal(SHISRRJ), Volume 3, Issue 5, September-October 2020. [Page No : 188-195]

This Paper can be downloaded from the following SHISRRJ website link

http://shisrrj.com/SHISRRJ20379

SHISRRJ Team wishes all the best for bright future

Editor in Chief
SHISRRJ

Associate Editor
SHISRRJ

Peer Reviewed and Refereed International Journal

Shodhshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2020 SHISRRJ | Volume 3 | Issue 5 | ISSN : 2581- 6306

भारतीयप्राचीनमूल्यविचारः

डा. इक्कुर्ति वेङ्कटेश्वर्लु
सहायकाचार्यः, शिक्षाशास्त्रविभागः
श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः
नवदेहली।

Article Info
Volume 3, Issue 5
Page Number: 188-195

Publication Issue :
September-October-2020

Article History
Accepted : 10 Sep 2020
Published : 20 Sep 2020

सारांशः – सुवर्णस्य तावद् मूल्यं कथमागतः? कथमिति चेत् तस्मिन् लोहे विद्यमानप्रकाशादि गुणाः ये विद्यन्ते तेषां गुणानां कारणेन तस्य सुवर्णस्य मूल्यमधिकमस्माभिः अनुभूयते। तथैव व्यक्तेः अपि गुणाः मूल्यत्वेन परिणमन्ति। जातिपितुः गान्धिमहात्मनः कीर्तिः कथं विश्वे व्याप्ता चेत् तेषु विद्यमानगुणानां कारणेनैव भवति। अतैवोच्यते सत्यं, अहिंसा, क्षमा, सामाजिकसेवा, शान्तिः, सामाजिकदायित्वानीति गान्धिमहात्मनः मूल्यानि लोके प्रसिध्दानि सन्ति। तथैव हैन्दवानां भगवींता, यवनानां खुरान्, क्रैस्तवानां बैबिल् इत्यादि ग्रन्थाः मूल्ययुक्ताः वर्तन्ते। यथा व्यक्तिमूल्यानि तथैव समूहमूल्यानि अर्थात् सामाजिकमूल्यानि अपि जायन्ते।

मुख्यशब्दः – मूल्यम्, भारतीयः, प्राचीनः, गुणाः, सामाजिकसेवा, शान्तिः, कीर्तिः, गान्धिमहात्मनः।

मूल्यस्य अर्थः :- मूल्यमिति पदम् आङ्गलभाषायां Value इति उच्यते। Value इति शब्दः लाटिन्भाषायाः Valéry इति शब्दात् निष्पन्नोऽस्ति। यस्य च अर्थः कस्यचन वस्तुनः मूल्यम्, गुणम्, विशेषतां उपयोगितां वा सूचयति। इदं मूल्यम् एतादृशी एका आचारसंहिता आहोस्वित् सुगुणानां समूहः भवति। यत् मूल्यमाधारीकृत्य व्यक्तिः व्यक्तित्वविकासं, समाजः समाजविकासं च कर्तुं समर्था भवति। मूल्यानि इमानि धर्मप्रचारकैः, आध्यात्मिकप्राचारकैः, शिक्षाशास्त्रिभिः, मानवैः, दार्शनिकैः, राजकीयनायकैः, मनोवैज्ञानिकैः, समाजशास्त्रज्ञैः, चिन्तकैः च सञ्जायन्ते। तथैव प्राचीने भारते ऋषिभिः, महर्षिभिः, मुनिभिः, दार्शनिकैः च विभिन्नमूल्यानि संजातानि, सञ्जायन्ते च।

मूल्यवर्गीकरणम् :-

Copyright: © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

यद्यपि मूल्यविषये मतभेदाः सन्ति। तथापि मूल्यानां १९७९ तमे वर्षे र्णर्पRऊ द्वरा प्रकाशिताः मूल्यप्रकारकाः ८४ सन्ति। तत्र प्रमुखाः मूल्यप्रकाराः एवं वर्तन्ते। ते यथा –

१.सामाजिकमूल्यानि। २. आर्थिकमूल्यानि। ३. राजनैतिकमूल्यानि।

४. नैतिकमूल्यानि। ५. शास्कृतिकमूल्यानि। ६. आध्यात्मिकमूल्यानि।

७. शैक्षिकमूल्यानि। ८. परम्परागतमूल्यानि। ९. आधुनिकमूल्यानि।

१०. प्राथमिकमूल्यानि। ११. उद्वेगमूल्यानि। १२. मानसिकमूल्यानि।

१३. मानवीयमूल्यानि। १४.वैज्ञानिकमूल्यानि। १५. राष्ट्रियमूल्यानि।

एतेषां समेषां मूल्यानाम् आधारस्तु तद्देशीयवाङ्मय एव भवति। अर्थात् तद्देशीयसाहित्यानुगुणमेव तद्देशीयमूल्यानि उद्भवन्ति। तथैव अस्मद्देशीयमूल्यानि अपि भारतीयसंस्कृतवाङ्मये वर्तन्ते। यथा – वेदोपनिषत्पुराणरामायणभारतभागवतदर्शनादिषु ग्रन्थेषु अस्मद्देशीयपरम्परागतमूल्यानि ससान्दर्भिकम् उल्लिखितानि वर्तन्ते। भारतीयसंस्कृते नैकानि मूल्यानि प्रोक्तानि दृश्यन्ति। तत्रापि राजनैतिकमूल्यानि समाजे सर्वान् शासयन्ति। इमानि राजकीयमूल्यानि समाजे व्यक्तिं, व्यक्तिसमूहञ्च शासयन्ति, अनुशासयन्ति, पालयन्ति, अनुपालयन्ति, नियन्त्रयन्ति दिशन्ति, आदिशन्ति च। भारतीयनवसमाजः चत्वारिमूल्येषु आधारितः वर्तते। यथा समानाता - सोदरभावः - स्वेच्छा – समन्यायः इति मूल्येषु समाजः जीवति। इदृशान्येव मूल्यानि अपि च उत्कृष्टान्यपि मूल्यानि संस्कृतवाङ्मये उपदिष्टानि आसन् । यद्यपि समाजे नैकानि मूल्यानि सन्ति, तथापि तानि सर्वाण्यपि मूल्यानि राजनैतिकमूल्यानि एव नियन्त्रयन्ति, तत्रापि शिक्षाव्यवस्थां सर्वामपि राजनैतिकमूल्यान्येव उचितानुचितम् उपदिशन्ति प्रभावयन्ति च। परञ्च विद्यालयस्तरे राजनैतिकमूल्यानि अध्यापकैः छात्राः बोधनीयाः भवन्ति। अन्यथा राजनैतिकमूल्यानि समाजे न भवन्ति। केवलं राजकीयमूल्यान्येव दृश्यन्ते। संस्कृतवाङ्मये तु राजनैतिकमूल्यन्येव अवलोकयितुं शक्यन्ते।

भारतीयप्राचीने काले मूल्यशब्दस्य प्रयोगः गुणेति/शीलेति वा शब्दार्थे कृतोऽस्ति। मूल्यमिति पदेन व्यवहारः न स्यात् परन्तु सर्वदा सर्वत्र च मूल्यविचारैव कृतः आसीत्। शब्दोऽयं न मूल्यशब्दस्य पर्यायः अपि तु तत्समवाची शब्दः। उक्तं च यथा –

शीलेन हि त्रयो लोकाः शक्या जेतुं न संशयः।

नहि किञ्चिदसाध्यं वै लोके शीलवतां भवेत्।। (महाभारते)

सर्वेषामपि सर्वकारणमिदं शीलं परं भूषणम्। (नीति. श. १.८३)

चन्दनं तगरं वापि उत्पलम् अथ वस्समिकी।

एतेसं गन्धजातानं शीलग्रन्धो अनुत्तरो।। (धर्मपदम्)

72

भारतीयसंस्कृतौ मूल्यानि:- सुदृढविश्वासः अथवा सुदृढा रीतिः सांस्कृतिकमूल्यमिति उच्यते। मानवजीवनस्य उत्कर्षात्मकः धर्मविशेषः संस्कृतिः भवति। उक्तञ्च - **भारतस्य प्रतिष्ठे द्वे संस्कृतं संस्कृतिस्तथा।** तत्तत् समाजे विद्यमानां जनानां सामाजिकधार्मिकव्यवहारप्रवृत्तीनां मूल्यानाञ्च सम्मिश्रितं रूपं संस्कृतिरिति। एवं तत्तत् समाजे विद्यमानाः जनाः नवीनां संस्कृतिं स्वरूपं वा संस्कृतिम् आगामि सन्ततिभ्यः परम्परारूपेण सङ्क्रामयन्ति। संस्कृतिः द्विविधा भवति। भौतिकी, भावात्मिका वा। दृग्गोचरी संस्कृतिः भौतिकसंस्कृतिः भवति। ऐतिहासिकप्रदेशाः दैनन्दिनजीवने उपयुज्यमानानि उपकरणानि, भौतिकवस्तूनि, सामाजिककार्यागाराश्च भौतिकसंस्कृतौ अन्तर्भवन्ति। वर्तमानकाले चित्रवस्तुप्रदर्शनशालाः अस्याः संस्कृतेः प्रतीकरूपाः भवन्ति।

भावात्मिका संस्कृतिः दृग्गोचरी न भवति परं अभिज्ञातुं शक्यते। मूल्यानि सामाजिकविश्वासाः, आदर्शाः, इत्यादयः भावात्मिकसंस्कृतौ अन्तर्भवन्ति।

भारतीयसंस्कृतौ सामाजिकानि मूल्यानि :-

आश्रमधर्माः, अतिथिसेवा, पुरुषार्थाः, क्षमा, कर्मसिद्धान्ते विश्वासः, विरागित्वम्, आध्यात्मिकता, सार्वजनीनभावना, भक्तिभावना, ईषणात्त्रयस्य परित्यागः, शान्तिकामना, ऋणत्रयात् विमोचनम् 7. सर्वभूतहितत्वम्, शिक्षाविषयणी संस्कृतिः, विश्वशान्तिः, सामाजिकी संस्कृतिः, सत्यनिष्ठता, वैवाहिकजीवनव्यवस्थाविषयकल्याणसंस्कृतिः, त्यागनिरतिः, आर्षसंस्कृतिः। इत्यादीनि भारतीयसंस्कृतौ प्रधानवैशिष्ट्यानि भवन्ति।

भारतीयसंस्कृतौ मूल्यानि बहुधा वर्णितानि

आश्रमधर्माः-पुरुषार्थचतुष्टयश्च

स्ववर्णाश्रमधर्मेण तपसा हरितोष्णात्।

ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां वैराग्यादि चतुष्टयम्॥

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः।

एतं सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्योऽब्रवीत् मनुः॥

धर्मार्थकाममोक्षाख्येषु चतुर्विधपुरुषार्थेषु मोक्ष एव परमपुरुषार्थः।

धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च।

करोति कीर्तिं प्रीतिञ्च साधुकाव्य निषेवणम्॥

कर्मसिद्धान्ते विश्वासः

सञ्चितागामि कर्माणि दह्यन्ते ज्ञानकर्मणा।

75

Impact Factor : 5.016

ONLINE ISSN: 2582-0095

Gyanshauryam International Scientific Refereed Research Journal

website : www.gisrrj.com

Certificate of Publication

Ref : SHISRRJ/Certificate/Volume 4/Issue 1/229 15-Feb-2021

This is to certify that the research paper entitled

भारतीयप्राचीनशिक्षणव्यवस्था

डा. इक्कुर्ति वेङ्कटेश्वर्लु

सहायकाचार्यः, शिक्षाशास्त्रविभागः, श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नवदेहली।

After review is found suitable and has been published in the Gyanshauryam, International Scientific Refereed Research Journal(GISRRJ), Volume 4, Issue 1, January-February 2021. [Page No : 80-87]

This Paper can be downloaded from the following GISRRJ website link

http://gisrrj.com/GISRRJ120342

GISRRJ Team wishes all the best for bright future

Peer Reviewed and Refereed International Journal

Editor in Chief
Gyanshauryam, International Scientific Refereed Research Journal

Associate Editor
GISRRJ

AnyScanner

Gyanshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2021 GISRRJ | Volume 4 | Issue 1 | ISSN : 2582-0095

भारतीयप्राचीनशिक्षणव्यवस्था

डा.इक्कुर्ति वेङ्कटेश्वर्लु
सहायकाचार्यः, शिक्षाशास्त्रविभागः
श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः
नवदेहली।

Article Info
Volume 4 Issue 1
Page Number: 80-87
Publication Issue :
January-February-2021
Article History
Accepted : 02 Feb 2021
Published :15 Feb 2021

सारांशः – भारतीयसंस्कृतवाङ्मये शिक्षणव्यवस्था उल्लिखिता वर्तते। न केवलं शिक्षणव्यवस्थायाः विषये अपि च गुरुः, शिष्यः, शिक्षणपद्धतिः, शिक्षा इत्यादि विषयेषु तत्तत् सन्दर्भेषु तत्वानि प्रोक्तानि सन्ति।

मुख्यशब्दः – भारतीय, प्राचीन, शिक्षणः, व्यवस्था, गुरुः, शिष्यः, शिक्षणपद्धतिः, मुनयः।

भारतीयसांस्कृतिकेतिहासः- विश्वान्तराले बहूनि राष्ट्राणि विलसन्ति। एषु अन्यतमं भवति भारतम् । भारतराष्ट्रमतीव- प्राचीनतमं राष्ट्रमस्ति। अत एव आर्षभारतम्, पुण्यभूमिः, धर्मभूमिः, प्राचीनभारतम् इत्यभिधीयते। प्रत्येकं राष्ट्रस्यापि प्रगतिः तद्राष्ट्रस्य भौगोलिक-सांस्कृतिकेतिहासमाधृत्य तिष्ठति। प्राचीनभारतीयसांस्कृतिकेतिहासस्य अध्ययनात् प्राक् भौगोलिकेतिहासस्य अध्ययनं करणीयम् ।

भारतीयभौगोलिकेतिहासः - प्राचीनभारतास्य आर्यावर्तः इति सुप्रसिद्धं नाम आसीत् । मुनयः अस्य देशस्य नाम आर्यावर्तः इति उल्लिखितवन्तः। भारतस्य भौगोलिकविषये एवमवोचत् –

आसमुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्रात्तु पश्चिमात् ।
तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्तं विदुर्बुधाः।। (मनुस्मृतिः २.२२)

उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् ।
वर्षं तद् भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः।। (विष्णुपुराणम् २.३१)

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः ।
पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ।। कुमारसम्भवः.१.१

Copyright : © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

इति पूर्व-पश्चिम-दक्षिणोत्तरभागे स्थितानां पर्वतानां समुद्राणां चिह्ननि सुस्पष्टमुल्लिखितानि। एतादृश- सुन्दरभौगोलिकदेशे अतीवाचरणीया संस्कृतिरपि आसीत्।

वेदोऽखिलो धर्ममूलम्। मनुस्मृति .२.६

सर्वज्ञानमयो हि सः। मनुस्मृतिः २.७

सङ्गच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनासिं जानताम्।

देवा भागं यथा पूर्वे संजानाना उपासते ॥ ऋग्वेदः १०.१९१.२

त्वां विशो वृणुतां राज्यात। अथर्ववेदः -३.४.२

विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्तु। अथर्ववेदः ४.८.४

विशि राजा प्रतिष्ठितः। यजुर्वेदः २०.९

श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चाऽप्यवधार्यताम्।

आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ॥ महाभारतम्।

एवं सांस्कृतिक-राजनैतिक-सामाजिक-शैक्षिकविषयाः बहुधा बहुत्र उल्लिखिताः

भारतीयप्राचीनसंस्कृतवाङ्मयम् : - भारतीयप्राचीनसंस्कृतवाङ्मयविषये सामान्यमानवः वक्तुं न पारयति न शक्नोति च। संस्कृतवाङ्मयम् अपारम् अनन्तम् अगाधं गभीरं च विद्यते। वेदोऽखिलो धर्ममूलम् इति मनुस्मृतौ उक्तेन कथनेन भारतीयवाङ्मयस्य आद्यं तु वेदः एव। वेदादारभ्य काव्यपर्यन्तं संस्कृतवाङ्मयं विराजते। तदत्र विचार्यते।

वेदाः - १. ऋग्वेदः २. यजुर्वेदः ३. सामवेदः ४. अथर्ववेदः।

उपवेदाः - १. आयुर्वेदः (चरक- सुश्रुत - काश्यपः - अष्टाङ्गहृदयादयः) २. धनुर्वेदः, ३. गान्धर्ववेदः , ४. अर्थवेदः।

वेदाङ्गानि - १. शिक्षा , २. व्याकरणम् , ३. निरुक्तम् ४. छन्द : ५. ज्योतिषम् ६. कल्पम्।

वेदोपाङ्गानि - १. वैशेषिकः २. न्यायः ३. सांख्यः ४. योगः ५. पूर्वमीमांसा ६. उत्तरमीमांसा

ब्रह्मणानि - शतपथ, ताण्ड्य, तैत्तिरीयादीनि।

आरण्यकानि - बृहदारण्यकम् , ऐतरेयारण्यकं, तैत्तिरीयारण्यकम् इत्यादीनि।

उपनिषदः - ईशकेनकठमुण्डकमाण्डूक्यछान्दोग्यादयः।

वेदान्ताः - अद्वैत - विशिष्टाद्वैत-द्वैत-द्वैताद्वैतादिवेदान्ताः।

धर्मग्रन्थाः - मनु - पाराशर - याज्ञवल्क्यादिधर्मशास्राणि।

गृह्यसूत्राणि - आपस्तम्ब-गौतमादि ऋषिप्रणीतानि।

AnyScanner

पुराणानि - अष्टादशपुराणानि, भागवत - गरुड - बह्म - बह्माण्डादीनि एवम् उपपुराणानि च।

इतिहासादयः - रामायणभारतादयः।

काव्यानि - कालिदास - माघ - भास - बाणादीनां काव्यानि।

एवमनन्तमपारं भारतीयसंस्कृतवाङ्गयम् इदं सर्वेभ्यः ज्ञानभिक्षाम् अददात्। अस्मिन् वाङ्मये ज्ञान - विज्ञान - दार्शनिक - धार्मिक - सामाजकि - सांधिक- राजकीय - नैतिक-शैक्षिकादिविषयाः तत्र तत्र यथोचितम् उल्लिखिताः विलसन्ति च।

संस्कृतवाङ्मये ज्ञानसाधकतत्त्वानिः - भारतस्य प्रतिष्ठे द्वे संस्कृतं संस्कृतिस्तथा इति आर्षवाक्येन ज्ञायते भारतस्य कीर्तिः संस्कृतवाङ्मयेन संवर्धितेति। अत्र न केवलं शास्त्रविषयाः चर्चिताः अपि तु बहुत्र तेषां शास्त्राणां प्रतिपादनसन्दर्भे संक्रमणसमये च ज्ञानस्य सङ्क्रमणपद्धतिमपि चिन्तितवन्तः प्रतिपादितवन्तश्च। संस्कृतवाङ्मयं गभीरमस्ति तत् शास्त्रप्रतिपादनावसरे अर्थात् अध्ययनाध्यापनावसरे कतिचनज्ञान- साधकतत्त्वान्यपि सविवरं प्रत्यपादयत्। व्याकरणाध्यापनसमये यथा सूत्रपद्धतिः तर्कपाठनसन्दर्भे यथा तर्क -वितर्क - वादोपवादपद्धतिः, प्रश्नोपनिषदः पाठनावसरे यथा प्रश्नोत्तरविधिः तथैव प्रत्येकमपि शास्त्रपाठनावसरे पठनावसरे च बहूनि ज्ञानसाधकतत्त्वानि प्रतिपादितानि राजन्ते।

उदाहरणार्थम् - अर्थशास्त्रे कौटिल्येन विद्याप्राप्तये अष्टौ ज्ञानसाधकतत्त्वानि प्रोक्तानि, तानि यथा - शुश्रूषा - श्रवण- ग्रहण - धारण - विज्ञान - ऊह- अपोह- तत्त्वाभिनिविष्टबुद्धिं विद्या विनयति नेतरम्। (अर्थशास्त्रं,२ प्र-वृद्धसंयोगः)

अधिगमप्रणालीदृष्ट्या छात्रं यानि तत्त्वानि अधिगमे प्रभावयन्ति तानि सर्वाण्यपि ज्ञानसाधक- तत्त्वानि अधिगमप्रणाल्यामन्तर्भवन्ति इत्यर्थः। संस्कृतवाङ्मये वा शास्त्रे वा उक्तं प्रत्येकमपि ज्ञान- साधकतत्त्वमेकैकमपि अधिगमतत्त्वं भवति। एवमनेकानि तत्त्वानि अधिगमं प्रभावयन्ति तानि सर्वाण्यपि अधिगमप्रणाली इत्युच्यन्ते। तादृशाधिगमप्रणाली प्राचीनादेव वर्तते इति किञ्चित् विसंवादः तदत्र प्रतिपाद्यते।

संस्काराः – भारतीयजीवनविधाने संस्काराणां प्राधान्यं वर्तते। जीवने सर्वाङ्गीणविकासार्थं संस्काराः क्रियन्ते। यदि व्यक्तेः संस्कारः न क्रियते तर्हि व्यक्तिः संस्कारवान् न भवति। संस्कारस्या- भिप्रायः शुद्धिः धार्मिकक्रियायां तथा व्यक्तेः दैहक-मानसिक - बौद्धिक - परिष्काराणामनुष्ठानम्, अनेन व्यक्तिः समाजे पूर्णविकसितसदस्यरूपेण परिचितो भवति। किन्तु हैन्दवसंस्कारे बहूनि प्रारम्भिकविचार- धार्मिकविधिविधानसहायकनियमानुष्ठानानि च समाविष्टानि। अस्योद्देश्यं केवल- मौपचारिकदैहिकसंस्कारेषु सीमितं न भवति। प्रत्युत व्यक्तेः सम्पूर्णव्यक्तित्वस्य पूर्णत्वसम्पादनम्। वस्तुतः सर्वविधसंस्कारेषु संस्कृतव्यक्तेः विलक्षणीयता तथा अवर्णनीयता परिलक्षिता भवति।

संस्कारस्यानुष्ठानं वैदिककालात् पूर्वमभवत् यत्र कर्मकाण्डस्य प्रयोगोऽभवत्। शतपथब्रह्मणे - स इदं देवेभ्यो हविः संस्कुरु साधु संस्कृतं संस्कुर्वित्येवैतदाह इति। पुनः तस्मादुस्त्री पुंमासं संस्कृते तिष्ठन्तमभ्येति इति वर्णितम्। छान्दोग्योपनिषदि तस्मादेव एवं यज्ञस्य मनश्च वाक् संस्कुर्वित्येवैतदाह इति। पुनः तस्मादुस्त्री पुंमासं संस्कृते तिष्ठन्तमभ्येति इति वर्णितम्। छान्दोग्योपनिषदि तस्मादेव एवं यज्ञस्य मनश्च वाक्

AnyScanner

73

ISSN No : 2581-6306

website : http://shisrrj.com

Impact Factor : 5.239

Shodhshauryam, International Scientific Refereed Research Journal

Certificate of Publication

17-Mar-2022

Ref : SHISRRJ/Certificate/Volume 5/Issue 2/691

This is to certify that the research paper entitled

भारतीयज्ञानपरम्परायां मानवविकासे संस्कारणां महत्त्वम्

डॉ. इक्कुर्ति. वेङ्कटेश्वर्लु

सहायकाचार्यः, शिक्षापीठम्, श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नवदेहली ।

After review is found suitable and has been published in the Shodhshauryam, International Scientific Refereed Research Journal(SHISRRJ), Volume 5, Issue 2, March-April 2022. [Page No : 83-90]

This Paper can be downloaded from the following SHISRRJ website link

https://shisrrj.com/SHISRRJ221212

SHISRRJ Team wishes all the best for bright future

Editor in Chief
SHISRRJ

Associate Editor
SHISRRJ

Peer Reviewed and Refereed International Journal

AnyScanner

Shodhshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2021 SHISRRJ | Volume 4 | Issue 6 | ISSN : 2581- 6306

भारतीयज्ञानपरम्परायां मानवविकासे संस्काराणां महत्त्वम्

डॉ. इक्कुर्ति. वेङ्कटेश्वर्लु
सहायकाचार्यः, शिक्षापीठम्, श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नवदेहली ।

Article Info
Volume 5, Issue 2
Page Number : 83-90
Publication Issue :
March-April-2022
Article History
Received : 01 March 2022
Published : 17 March 2022

शोधसारांशः- भारतीयज्ञानपरम्परायां मानवविकासाय वेदारभ्य अनेकानि शास्त्राणि मानवजीवनपद्धतिं निर्दिशन्ती आसन्। तत्र मानवविकासविषयकं विचारः भारतीयज्ञानपरम्परायां संस्कारेषु उपनिबद्धः वर्तते। तेषु उपनयन-समावर्तन-विद्यारम्भादि संस्काराः मानवविकासाय अत्यन्तमुपकुर्वन्ति।

मुख्यशब्दः- संस्काराः, मानवः, विकासः, संस्कारः, दैहिकः, मानसिकः ,बौद्धिकः।

मानवः सर्वजीवेषु अन्यतमः भवति। मानवस्य विकासः समाजेन भवति। प्रत्येकेन समाजेन मानवस्य विकासः तत् समाजस्य रूपरेखानुसारं भवति। तदैव भारतीयसमाजेन भारतीयमानवानां विकासः जायते। तत्रापि भारतीयमानवानां विकासस्तु भारतीयज्ञानानुसारं तथैव भारतीयसंस्कृतिसभ्यतानुसारञ्च भवति। तत्र भारतीयज्ञानपरम्परानुसारं मानवविकासाय काश्चन संस्काराः धर्मशास्त्रादि ग्रन्थेषु संस्काराणां विश्लेषणं तेषां प्राधान्यञ्च प्रपञ्चितं वर्तते। भारतीयज्ञानपरम्परायानुसारं मानवविकासः जायतेति नास्ति विसंवादः लेशमात्रेऽपि। तदत्र विचार्यते।

संस्काराः- भारतीयजीवनविधाने संस्काराणां प्राधान्यं वर्तते। जीवने सर्वाङ्गीण- विकासार्थं संस्काराः क्रियन्ते। यदि व्यक्तेः संस्कारः न क्रियते तर्हि व्यक्तिः संस्कारवान् न भवति । संस्कारस्याभिप्रायः शुद्धिः धार्मिकक्रियायां तथा व्यक्तेः दैहिक-मानसिक - बौद्धिक - परिष्काराणामनुष्ठानम्, अनेन व्यक्तिः समाजे पूर्णविकसितसदस्यरूपेण परिचितो भवति। किन्तु हैन्दवसंस्कारे बहूनि प्रारम्भिकविचारधार्मिकविधिविधानसहायकनियमानुष्ठानानि च समाविष्टानि। अस्योद्देश्यं केवलमौपचारिकदैहिकसंस्कारेषु सीमितं न भवति। प्रत्युत व्यक्तेः सम्पूर्णव्यक्तित्वस्य पूर्णत्वसम्पादनम्। वस्तुतः सर्वविध- संस्कारेषु संस्कृतव्यक्तेः विलक्षणीयता तथा अवर्णनीयता परिलक्षिता भवति।[1]

संस्कारस्यानुष्ठानं वैदिककालात् पूर्वमभवत् यत्र कर्मकाण्डस्य प्रयोगोऽभवत्। शतपथब्रह्मणे - स इदं देवेभ्यो हविः संस्कुरु साधु संस्कृतं संस्कुर्वित्येवैतदाह[2] इति । पुनः तस्मादुस्री पुंमासं संस्कृते तिष्ठन्तमभ्येति इति वर्णितम्। छान्दोग्योपनिषदि[3] - तस्मादेव एवं यज्ञस्य मनश्च वाक् च वर्तिनी। न्यतरां मनसा संस्करोति ब्रह्म वाचा होता इति दृश्यते। एतेन ज्ञायते यत् संस्काराः व्याक्तिं व्यक्तित्ववन्तं कुर्वन्ति इति। एवञ्च मानवः यदि जन्मना शूद्रोऽपि संस्कारेण द्विजः भवति।[4] अतः व्यक्तिं संस्कर्तुं संस्काराः करणीयाः।

संस्काराणां वर्गीकरणम्- भारतीयप्राचीनपरम्परायां संस्काराणां निश्चितसंख्या नास्ति। मनु - याज्ञवल्क्य - विष्ण्वादिषु स्मृतिषु षोडशसंस्काराः निरूपिताः। गौतमधर्मसूत्रे संस्काराः चतुर्दश इति निरूपिताः। महापुराणे तु संस्काराः अष्ट[5] इति निरूपिताः। तथापि भारतीयजीवनविधाने षोडशसंस्काराणां क्रमः अस्ति। ते संस्काराः क्रमशः एवं भवन्ति - 1.

Copyright: © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

गर्भाधानम् 2.पुंसवनम् 3. सीमन्तोन्नयनम् 4. जातकर्मविधि: 5. नामकरणम् 6. निष्क्रमणम् 7. अन्नप्रासनम् 8.चूडाकर्म 9. कर्णवेधनम् 10. उपनयनम् 11. वेदारम्भ: (विद्यारम्भ:) 12. समावर्तनम् 13. विवाह: 14. वानप्रस्थ: 15. संन्यास: 16. अन्त्येष्टि: इति।

जन्मन: प्राक्संस्कारा: - 1.गर्भाधानम् 2.पुंसवनम् 3. सीमन्तोन्नयनम्।

शैशवावस्थायां संस्कारा: - 4. जातकर्म 5. नामकरणम् 6.निष्क्रमणम् 7.चूडाकर्म 8.अन्नप्राशनम् 9. कर्णवेध:।

विद्याध्ययन-संस्कारा: - 10. उपनयनसंस्कार: 11. वेदारम्भसंस्कार: 12. समावर्तनसंस्कार: । गृहस्थाश्रमसंस्कारा: - 13. विवाहसंस्कार: 14. वानप्रस्थसंस्कार: 15. **संन्याससंस्कार:**।

मरणानन्तरसंस्कार: - 16. अन्त्येष्टि:।

संस्कारस्य उद्देश्यानि

1. अवाञ्छितप्रभावस्य निराकरणम्।
2. अभीष्टप्रभावाणामामन्त्रणम्।
3. धन-धान्य-पशु-सन्तान-दीर्घायु-समृद्धि-शक्ति-बुद्धीनां प्राप्ति:।
4. जीवनदशायां बहूनां हर्षानन्दविषयादभावानामभिव्यक्तीकरणम्।
5. सामाजिकविशेषाधिकारेषु दायित्वप्राप्ति:। यथा - उपनयनात् परं वेदाध्ययने धार्मिकक्रियासु च अधिकार:।
6. गर्भबीजसम्बन्धिदोषाणां दूरीकरणम्।
7. स्वर्गमोक्षयोश्च प्राप्ति:। शङ्खलिखितौ कथयत: - संस्कृत: अष्टावात्मगुणै: युक्त: पुरुष: ब्रह्मलोकं प्राप्नोति। यथा - संस्कारै: संस्कृत: पूर्वैरुत्तरैरनुसंस्कृत:।

नित्यमष्टगुणैर्युक्तो ब्रह्मणो ब्रह्मलौकिक:।
ब्रह्म्यं पदमवाप्नोति यस्मान्नच्यवते पुन:।।

8. व्यक्ते: नैतिकविकास:।
9. व्यक्तित्वस्य निर्माणं विकासश्च। चित्रक्रमेऽपि संस्कारस्य आवश्यकतां प्रतिपाद्य अङ्गिरा: कथयति -

चित्रकर्म यथाऽनेकैरङ्गैरुन्मील्यते शनै:।
ब्रह्मण्यमपि तद्वत् स्यात् संस्कारैर्विधिपूर्वकम्।।

10. योऽनुभवार्थं सम्पूर्णदैहिकक्रियायामाध्यात्मिकध्येयं सूचयति।
11. व्यक्तेरन्त: करणे सामाजिकदायित्वप्रबोधनम्।
12. अध्ययने प्रभावपूर्णाधिगमसाधनाय इति।

संस्कारशब्दार्थ: संस्कारस्वरूपञ्च- संस्कारशब्दस्य निष्पत्ति: सम् उपसर्गात् कृञ्धातो: घञ् प्रत्यये भवति। अस्यार्थ: प्रतिपन्नोऽनुभव: मानसकर्म वेति मेदिनीकोषकारस्य अभिमतम्। संस्कारतत्त्वमतानुसारं संस्कारशब्द: शुद्धि: अदृष्टविशेषजनकं कर्म च। यथा यद्यग्निस्थापनानन्तरं कर्मकाले वृष्ट्यादि शङ्कया संस्काराग्निरन्यत्रानीयते तदा पुनर्भूसंस्कार: कर्तव्य:। समूह्य उपलिप्य उल्लिख्य उद्धृत्य अभ्युक्ष्य एव भूसंस्कार: क्रियते गृह्यानुसारात् ।

हलायुधकोशकारमतानुसारं6 संस्कार- शब्दस्यार्थो भवति वासना, प्रतियत्न:, अनुभव:, मानसकर्म, गुणविशेष: पृथिव्यादिचतु: पदार्थगुणश्च।

संस्कारशब्द: अंग्रेजीभाषायां सेक्रामेण्ट[7] इति शब्देन बहुधा व्यवह्रियते। धार्मिकविधिविधानमेव सेक्रामेण्ट शब्दस्यार्थ: । अनेन प्रकारेण बहुत्र धार्मिकक्षेत्रेषु प्रयुक्त: व्याप्तश्चायं शब्द: संस्कृतसाहित्ये शुद्धिप्रायश्चित्तव्रतादिष्वन्तर्भवति ।

संस्कारशब्दं दार्शनिकदृष्ट्या मीमांसका एवमभिप्रयन्ति यत् यज्ञाङ्ग-भूतपुरोडाशादीनां विधिवत् शुद्धिरिति।[8] अद्वैतवेदान्तिन: जीवे शारीर- क्रियाया: मिथ्यारोप9 इति प्रतिपादयन्ति। नैयायिका: भावस्य व्यक्तीकरणाय आत्मव्यञ्जकशक्ति: संस्कार:[10] इति कथयन्ति। संस्कृतसाहित्ये संस्कारस्य प्रयोग: शिक्षासंस्कृति: प्रशिक्षण[11]-सौजन्यपूर्णता-व्याकरणगत- शुद्धि[12]-संस्करण-परिष्करण[13]-शोभा-आभूषण[14]-प्रभाव-स्वरूप- स्वभाव- क्रिया- स्मरणशक्ति:[15]-स्मरणशक्त्या वर्धितप्रभाव[16]-शुद्धक्रिया- धार्मिक- विधिविधान[17]-अभिषेक-विचारभावना-धारणा-परिणामादिक्रियादिषु अर्थेषु प्रयुक्तो दृश्यते।[18] एते सर्वेऽपि क्रियाकलापा: मानवं प्रभावयन्ति। संस्कारेण य: कोऽपि मानव: योग्यवान् भविष्यति[19] एव। संस्कारकरणे व्यक्ते: गुणानाम् आह्वानं, दोषाणां दूरीकरणं च भवति।[20] यदि संस्कार: क्रियते व्यक्ते: मूलप्रवृत्ति: दमिता भवति।[21] तेन व्यक्ति: उत्तमव्यवहारवती, ज्ञानवती च भविष्यति। विद्याधिगमसंस्कारा: (शैक्षणिकसंस्कारा:) यद्यपि षोडशसंस्कारा अपि मानवं सच्छीलवन्तं, ज्ञानवन्तं, संस्कारवन्तं च कुर्वन्ति। तथापि विद्याधिगमसंस्कारा: तु व्यक्तिम् अध्ययनार्थं प्रेरयन्ति। दीक्षाबद्धञ्च कुर्वन्ति। अत: विद्याधिगमसंस्कारा: व्यक्ते: जीवनपरिवर्तने महत्त्वपूर्णा: भवन्ति। मातृगर्भत: जन्मापेक्षयाऽस्य कर्मण: संस्कारेण च गुरुत्वं सर्वाधिकम्। अस्मिन् संस्कारे उपनयनयोग्य: बालक उपनीतो भूत्वा गुरुगृहे स्थित्वा, वेदाध्ययनं करोति। अध्ययनं समाप्य प्रस्थानमपि करोति। विद्याधिगम- संस्कारेषु त्रय: अन्तर्भवन्ति। ते च भवन्ति यथा - 1.उपनयनसंस्कार: 2. वेदारम्भसंस्कार: 3. समावर्तनसंस्कार: ।इदानीमेतेषां संस्काराणां प्रभाव: छात्रेषु कीदृश: इति विमृश्यते ।

उपनयनसंस्कार: - नयनं दर्शनं नेत्रम् इति वचनानुसारेण नयनशब्दस्य दर्शनमित्यर्थ:। उप इत्युपसर्गपूर्वक णीञ् प्रापणे इत्यस्मात् धातो: करणाधिकरणयोश्च इति सूत्रेण ल्युट् प्रत्ययो भवति।[22]

उपनयनसंस्कारस्यार्थ: भवति गुरो: समीपं नयनमिति। पिता बालकं गुरो: समीपं नयति। तत्र गुरु: तमुपनीय स्वगृहे स्थापयेदिति।[23] ब्रह्मचारिण: मौञ्जीबन्धनसमये (उपनयनवेलायां) माता सावित्री इति पिता तु गुरुरिव भवति।[25] एवञ्च उपनयनस्य परममुद्देश्यं वेदानामध्ययनमेव। अत: ब्रह्मचारी वेदाध्ययनं तदा एव प्रभावरूपेण कर्तुं प्रभवति। यदा स: उपनीतो भवति।[26] ससिंद्धच्छात्रे प्रभावपूर्णाधिगम: जायते। आचार्यादीनाम् उप-समीपं वटोर्नयनं प्रापणमुपनयनम्। अर्थात् गुरु-विद्या-यम-नियम-देवत्वादिषु श्रद्धा कल्पनेन, नियमकल्पनेन छात्र: द्विज: भवति।[27] उपनयनं विद्यार्थिन: श्रुतित: संस्कार: इति।[28] उपनयनसंस्कारस्यानुष्ठानार्थं कश्चन कालोऽपि धर्मसूत्रकारै: निर्दिष्ट:। तदनुसारं ब्रह्मणस्य अष्टमे वर्षे, क्षत्रियस्य एकादशवर्षे, वैश्यस्य द्वादशवर्षे उपनयनं करणीयमिति।[29]

तेऽनुपनीता: बालका: द्विजकुलेषु जाता अपि कर्मणा शूद्रतुल्या: भवन्ति। अर्थात् अध्ययनाय अनर्हा: भवन्तीति। तादृशसन्दर्भे व्रत्यस्तोमं कृत्वा तत: उपनीतो भूत्वा पुन: अध्ययनाय उपक्रमो विधीयते।[30] कुतश्चेत् जन्मना जायते शूद्र: संस्काराद् द्विज उच्यते इति आर्षवचनात् द्विजत्वं ज्ञानेन, उत्तमव्यवहारेण, सच्छीलेन च प्राप्यते।

अध्यापनार्थमुपयुक्त: गुरु: चेतव्य:। पित्रा गुरो: गुणान् सम्यक् परीक्ष्य अध्यापनयोग्यं गुरुं चिनोति। यदि गुरु: वैदिकनिष्ठ:, कुलीन:, शुचिमान्, श्रोत्रियवान्, अनालस्यपर:[31] च न भवति, तादृशस्य समीपे शिष्य: किमपि अधिगन्तुं न

शक्नोति। उपनयनसमये निधीयमानस्य यज्ञोपवीतस्य माहात्म्यमिदं ग्राह्यम्। यज्ञोपधारणेन ब्रह्मचारिणः बुद्धिशुद्धिः,[32] बलं, तेजः च वर्धते।

संस्कारसमयः- उपनयनसंस्कारस्यानुष्ठानार्थं कालः निर्दिष्टो वर्तते। साधारणतः उपनयनं सूर्ये उत्तरायणे स्थितन्तीति सम्पद्यते। वैश्यानां दक्षिणायनं विधीयते। विभिन्नवर्णानां कृतेऽपि संस्कारसमयो निर्दिष्टः। वसन्तकाले ब्रह्मणस्य उपनयनं करणीयं, यतः कालेऽस्मिन् शान्तवातावरणं, तेन उपनीतः छात्रः स्वविद्यां सम्यगभिगन्तुं शक्नोति, सात्त्विकः च भवितुमर्हतीति। ग्रीष्मकाले क्षत्रियाणाम् उपनयनं करणीयं, तेन क्षत्रियत्वं, राजसं, धनुर्विद्यां च सम्यगधिगच्छन्ति। शरदृतुकाले वैश्यानाम् उपनयनं करणीयम्, तथैव वर्षासु रथकाराणां नाम शूद्रानाम्[33] उपनयनं करणीयमिति। तेन स्वस्वविद्यामधिगन्तु ते ससिंद्धाः भवन्ति।

ज्यौतिषशास्त्रमतानुसारं तेषां ग्रहाणां प्रभावेण कीदृशं फलं लभ्यते इत्यपि निरूपितं वर्तते। माघमासे उपनीतः वटुः महाधनिकः भवति। फाल्गुण- मासे उपनीतः प्रज्ञावान्, मेधावी च भवतीति। चैत्रे उपनीतः सम्यक् विद्यामधि- गच्छति। वैशाखमासे उपनीतः सुखभोगान् प्राप्नोति इति। ज्येष्ठे कीर्तिमान्, आषाढे विजेता, महापण्डितः च भवतीति स्पष्टमुल्लिखितम्।[34]

वस्त्रधारणम्- यथा आधुनिककाले अनुशासनार्थं छात्रैः समवस्त्रधारणं क्रियते तथैव प्राचीने काले उपनयनसंस्कारादेव समानवस्त्रधारणं क्रियते स्म। उपनीयमानो ब्रह्मचारी मृगचर्मैः निर्मतवस्त्रं धरति स्म।[35] एवं भिन्नपाठ्यक्रमाध्येतॄणां विभिन्नवस्त्रधारणमासीत्। ब्रह्मविद्याधिगन्तॄणां मृगचर्मवस्त्रं, सैनिकशिक्षाम् अधिगन्तॄणां कृते कार्पाससमवस्त्रं च निर्दिष्टम्।[36] वेषे उपरि वस्त्रम् अधोवस्त्रं च ध्रियते। ब्रह्मणच्छात्रेभ्यः कृष्णमृगचर्मस्य वस्त्रं धरणीयमिति,[37] अन्यच्छात्रैः भेडचर्मेण निर्मितवस्त्रं धरणीयमिति[38] च नियमः कल्पितः। एतत्सर्वमपि स्वविद्यायां दीक्षात्मकश्रद्धामानेतुं प्राचीनकाले अधिगन्तृभ्यः नियमाः कल्पिताः।

दण्डः- ब्रह्मचारिणा वस्त्रधारणानन्तरं दण्डधारणं करणीयमासीत्। आचार्यः ब्रह्मचारिणे दण्डमेकं प्रयच्छति स्म। यः दण्डः ब्रह्मचारिणा मन्त्रपूर्वकं गृह्यते, स च दण्डः दीर्घायुर्निमित्तं, वर्चसनिमित्तं शुध्यर्थं च गृह्यते स्म। अन्यथा ब्रह्मचारी विद्यारक्षणनिमित्तमपि दण्डं स्वीकुर्यात्। ब्रह्मणेभ्यः, क्षत्रियेभ्यः, वैश्येभ्यः च क्रमशः पलाश-उदुम्बर-बिल्वदण्डाः च दीयन्ते। अन्ये तु यत् किमपि दण्डं धर्तुं शक्नुवन्ति।[39] ब्रह्मणस्य दण्डः तस्य केशपर्यन्तं, क्षत्रियस्य ललाटान्तं, वैश्यस्य नासिकान्तं च भवेत्।[40] दण्डधारणैः सौम्येन, दर्शने उद्वेगरहिताः, अनग्निदूषिता च भवेयुः।[41] तत्त्वमिदमपि छात्रेषु समानतामानेतुं निर्दिष्टोपायः भवति।

मेखला- आचार्यः बालकस्य कटिदेशे चतुर्षु दिक्षु समन्त्रकां मेखलां बध्नीयात्। मेखलासूत्रैः त्रिगुणवेष्टितो भवेत् वटुः। अस्यार्थः भवति ब्रह्मचारी सर्वदा त्रिभिः वेदैरावृतो तिष्ठति। मेखला तं ब्रह्मचारिणं गोपायितुं तथा दुष्प्रभावेभ्यः त्रातुमपि समर्था भवति। मेखला ब्रह्मणस्य मुञ्जनिर्मिता, क्षत्रियस्य धनुर्गुण- निर्मिता, वैश्यस्य ऊर्णासूत्रविशिष्टा भवेत्। कदाचित् सर्वेभ्यः अपि मुञ्जनिर्मिता मेखलाऽपि धर्तुं शक्यते इति।[42]

यज्ञोपवीतम्- मेखलाधारणानन्तरं ब्रह्मचारी उपवीतं सूत्रं गृह्णीयात्। यतः संस्कारे- ऽस्मिन् सर्वाधिकं महत्त्वं विद्यते। धर्मशास्त्रनियमानुसारमुपवीतब्रह्मणाय कार्पाससूत्रनिर्मितं, क्षत्रियाय शणनिर्मितं, वैश्यस्याविकसूत्रनिर्मितं यज्ञोपवीतं दीयते स्म।[43] यज्ञोपवीतं ब्रह्मणानां श्वेतं, क्षत्रियस्य रक्तं, वैश्यस्य हरिद्रावर्णं भवेदिति।[44] उपवीतस्य सूत्रं त्रिगुणावृतं भवेदिति। यज्ञोपवीतधारणसमये आचार्यः शिष्यमाशीर्वचनपूर्वकम् आयुष-बल-तेजसा वर्धनार्थं प्रार्थयति।[45] यज्ञोपवीतधारणकाले ब्रह्मचारी सूर्येक्षणं करोति। ब्रह्मचारी उपवीतवस्त्रमेकं धारयति। गृहस्थः उपवीतवस्त्रद्वयं धारयति। आत्मनः निमित्तमेकं,

शिक्षास्मृति (अङ्क 12)

अनुक्रमणिका

क्र.	पत्रम्	लेखक	पृ.
1.	प्रौढशिक्षायाः अभिप्रेरणव्यूहाः	डॉ.बि.वि.लक्ष्मीनारायणः	1
2.	वैयक्तिकविभेदाः - विभेदीकृताऽनुदेशनम्	अनूप विस्वासः	5
3.	शिक्षणप्रशिक्षणयोः सम्प्रत्ययः	डा. रमणमिश्रः	9
4.	सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ	रागिनी	14
5.	भारतीयशास्त्रेषु पञ्चकोषानुगुणं बालविकासः	डॉ. चक्रधरमेहेरः	19
6.	यमानां मानवोत्थानाय भूमिका	डॉ. एल्. सविता आर्या	23
7.	श्रीललितगोविन्दे दर्शनशास्त्रस्य प्रभावः	डॉ.ज्योत्स्नामञ्जरीपण्डा	27
8.	दर्शनेषु न्यायशास्त्रस्य प्रभावः	जगत् ज्योति पात्रः	34
9.	भारतीयकाव्यशास्त्रे वक्रोक्तिः	संध्या मिश्रा	39
10.	भर्तृहरिविरचिते वाक्यपदीये संज्ञानात्मकसिद्धान्तः	पवनकुमारद्विवेदी	44
11.	सांस्कृतिकमूल्याभिवर्धने विद्यालयीयनिर्देशन-परामर्शयोः प्रभावः	स्नेहलता	49
12.	शिक्षायां मनोविज्ञानस्य उपादेयता	रामकंवर मीना	53
13.	शिक्षणविधियों में नवाचार	डा. नितिन कुमार जैन	59
14.	बाल्यकिशोरावस्था में व्यक्तित्वविकास	डा. कृष्णकान्त तिवारी	66
15.	आभासीय कक्षा के गुण-दोष	डॉ दाताराम पाठक	73
16.	सिध्दार्थ जन्मकुल के अनुसार	डॉ. जय शंकर शुक्ल	75
17.	छात्रों को भावी नागरिक बनाने में शिक्षक की भूमिका	ओमप्रकाशचौटाला	81
18.	सुस्थित जीवनशैली तथा शिक्षा	अभय तिवारी	84
19.	शिक्षा - एक नवीन मन के सर्जन प्रक्रिया	रजनीश पाण्डेय	87
20.	Constructivist Language teaching Methods	Dr. Ekkurti Venkatswarlu	94

AnyScanner

शिक्षास्मृति
(अन्ताराष्ट्रिया समकक्षव्यक्ति-समीक्षिता बहुभाषीयशोधपत्रिका)
द्वादशोऽङ्कः, जुलाई-दिसम्बर, 2020
ISSN : 2454-1249

20.

Constructivist Language teaching Methods

Dr. Ekkurti Venkatswarlu
Assistant Professor in Education,
SLBS National Sanskrit University (CentralUniversity), New Delhi

Constructivism philosophy: -

What is Constructivist Paradigm?

1. Positivism: -
Ontology = Realism
Epistemology = Dualist and objectivist
Methodology = Experimental and manipulative

2. Post Positivism
Ontology = Critical realism Epistemology = Modified Dualist and objectivist
Methodology = Modified experimental and manipulative

3. Critical theory and related ideological position.
Ontology = Historical realism
Epistemology = Transactional and subjectivist
Methodology = Dialogic and dialectical

Constructivism is a view in the philosophy of science that maintains that scientific knowledge is constructed by the scientific community, which seeks to measure and construct models of the natural world. Constructivism is the theory that says learners construct knowledge rather than just passively take in information. As people experience the world and reflect upon those experiences, they build their own representations and incorporate new information into their pre-existing knowledge.

An elementary school teacher presents a class problem to measure the length of the "Mayflower." Rather than starting the problem by introducing the ruler, the teacher allows students to reflect and to construct their own methods of measurement.

Jean Piaget was a Swiss psychologist known for his work on child development. Piaget's theory of cognitive development and epistemological view are together called "genetic epistemology". Piaget placed great importance on the education of children. Lev Semyonovich

Vygotsky was a Soviet psychologist, known for his work on psychological development in children. He published on a diverse range of subjects, and from multiple views as his perspective changed over the years. Among his students was Alexander Luria.

The Principles of Constructivism

There are some principles of constructivism that must be paid attention in applying this theory in teaching learning process.

1. Knowledge is actively constructed by the individual - It means that knowledge is seen or viewed as learning in how the learners construct the meaning of something that can make sense to them. In other words, it creates the learners as active creators.
2. Learning is both an individual and a social process - We find the meaning of learning through the interaction with others in natural contexts.
3. Learning is a self-regulated process - Individual's learning is determined by the inborn characteristics and external factors that influence them.
4. Learning is an organizational process that enables people to make sense of their world - Learning is viewed as process to relate the prior knowledge and new one by assimilating and accommodating.
5. Cognition serves the organization of the experiential world, not the ontological reality. Truth as viability, not validity. In doing the term "learning" an individual has different ways, perspectives, life and the purpose of it. So, he or she has different result in interpreting the term "learning" that it is based on his or her experience.
6. Reality represents an interpretation -To construct our understanding of the meaning of certain thing, we can't separate with the term interpretation.
7. Learning is a socially situated activity that is enhanced in meaningful contexts - The term "learning" happens in social environments in interaction with others in meaningful context.
8. Language plays an essential role in learning. Thinking takes place in communication - Language is seen as the tool to connect with what has been learning with component of language such as words, sentence etc. then combine it in order to create the effective communication.
9. Motivation is a key component in learning -Motivation has significant role in learning if the learner has high motivation in learning; he will have the better result than the learner doesn't.

Constructivist Teaching and Learning

Constructivist teaching is based on the belief that learning occurs as learners are actively involved in a process of meaning and knowledge construction rather than passively receiving information. Learners are the makers of meaning and knowledge. Constructivist teaching fosters critical thinking and creates motivated and independent learners.

AnyScanner

This report examines constructivist teaching and learning by looking at the distinctive features of a constructivist programme, the qualities of a constructivist teacher, and the organization of a constructivist classroom. A constructivist teacher and classroom differ from a traditional classroom in a number of ways: the learners are interactive and student-cantered: and the teacher facilitates a process of learning in which students are encouraged to be responsible and autonomous.

Part One of this report provides a definition of a rationale for constructivist teaching. Part Two examines the characteristic features of a constructivist classroom interweaving the research literature on constructivist teaching with the narrated experiences of a practising constructivist teacher. Part Three presents a discussion of the professional development of a constructivist teacher. Part Four considers implications of and possibilities for this research on constructivist teaching and suggests recommendations for schools, colleges and school boards.

CONSTRUCTIVIST CLASSROOM

- Curriculum emphasizes big concepts, beginning with the whole and expanding to include the parts.
- Pursuit of the student questions and interest is valued
- Materials include primary sources of material and manipulative materials
- Learning is interactive, building on what the student already knows
- Teachers have a dialogue with students, helping students construct their own knowledge
- Teacher's role is interactive, rooted is negotiation
- Assessment includes student works, observations and points of view, as well as tests. Process is as important as product
- Knowledge is seen as dynamic, ever changing with our experiences
- Students work primarily in groups

Constructivist Language teaching Methods :-

Discovery Learning

Discovery learning is one of the applications of constructivism. According to O'Donnell "Discovery Learning is an instructional method in which the students are free to work in learning environment with little or no guidance". This assumption from O'Donnell is also supported by Ryan & Murray who assume that discovery learning is problem based learning with minimal guidance". It means that through discovery learning the teacher gives opportunity to students to explore their selves by learning through the environment with little guidance from the teacher. There are some structures that must be paid attention in applying discovery learning. They are readiness to learn, intuitive and analytical thinking, motivates for learning. These structures must be moved from basic to advanced step.

Readiness to learn:

Any subject will be useful if the students have readiness to learn through discovery learning.

ISSN : 2454-1249
Peer Reviewed

शिक्षास्मृतिः

(षाण्मासिक अन्तर्राष्ट्रीय शोध पत्रिका)

ओम शिक्षा समिति, 35-राधा विहार, श्योपुर मोड़, प्रताप नगर, सांगानेर, जयपुर (राज.) 302033
Additional Office : Flat-904, Tower-4, Amangani, Sector-25, Rewari (HR.)
ई-मेल : shikshasmriti.om@gmail.com www.shikshasmriti.com मो.: 8619590069, 9454323060

प्रधान संपादक
प्रो. रविशंकर मेनोन्

प्रबन्ध संपादक
श्री ओमप्रकाश

संपादक
डॉ. दिनेश कुमार यादव
डॉ. परमेश कुमार शर्मा

प्रकाशन समिति अध्यक्ष
श्री प्रवेश कुमार

Ref. No. SSIRJ/2022/101 Date. 15 Aug. 2021

Letter of Acceptance

To,

Dr. E. Venkateshvarlu
New Delhi

Respected Dr. E. Venkateshvarlu Ji,

This is to Inform You That Your Research Paper Entitled **"भारतीयज्ञानपरम्परायां राजनैतिकमूल्यविचार:"** Has Been Accepted by The Editorial Board of Shiksha Smriti (International Research Journal). After Review Process, It Will Publish Soon.

With Regards,

Yours

(Om Prakash)
Managing Editor

AnyScanner

भारतीयज्ञानपरम्परायां राजनैतिकमूल्यविचार:

डा.इक्कुर्ति. वेङ्कटेश्वर्लु
सहायकाचार्य:, शिक्षाशास्त्रविभाग:
श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालय:
कटवारियासराय:, नवदेहली-११००१६

सारांश:

भारतीयसमाजस्य आरम्भात् भारते मूल्यविचार: कृत: वर्तते। भारतीयसमाज: मूल्येन विना समाजस्य विचार: न कृत: वर्तते। यत: मानवजीवनं मूल्यै: युक्तमेव भवति। मूल्यै: विना मानवजीनं जन्तुजीवनतुल्यमेव भाति। अत: भारतीयज्ञानपरम्परायां मूल्यविचार: पर्याप्त: कृत: वर्तते। तत्रापि केवलम् अध्यात्मिकमूल्यान्यैव न अपि तु सामाजिकानि, वैज्ञानकानि, नैतिकानि, सौन्दर्यात्मकानि, मानवीयानि, राजनैतिकानि च मूल्यानि सन्दर्भोचितम् उल्लिखितानि आसन्। परन्तु आधुनिका: भारतीयज्ञानपरम्परायाम् उपरोक्तानि मूल्यानि नैव प्रोक्तानि इति निगदन्ति। परन्तु सर्वाण्यपि मूल्यानि प्राचीनकालादापि आसन् । तेषु राजनैतिकानि मूल्यानि अत्यन्तं मौलिकानि, प्रासङ्गिकानि च वर्तन्ते इति अनुसन्धातु: मति: वर्तते।

भारतीयसंस्कृतवाङ्मये मूल्यशब्दस्य प्रयोग: शीलेति शब्दार्थे कृतोऽस्ति। शब्दोऽयं न मूल्यशब्दस्य पर्याय: अपि तु तत्समवाची शब्द:। उक्तं च यथा –

शीलेन हि त्रयो लोका: शक्या जेतुं न संशय:।

नहि किञ्चिदसाध्यं वै लोके शीलवतां भवेत्।। (महाभारते)

सर्वेषामपि सर्वकारणमिदं शीलं परं भूषणम्। (नीति. श. १.८३)

चन्दनं तगरं वापि उत्पलम् अथ वस्सिमिकी।

एतेसं गन्धजातानं शीलग्रन्धो अनुत्तरो।। (धर्मपदम्)

दृष्टान्त: यथा सुवर्णस्य तावद् मूल्यं कथमागतं? कथमिति चेत् तस्मिन् लोहे विद्यामानप्रकाशादि गुणा: ये विद्यन्ते तेषां गुणानां कारणेन तस्य सुवर्णस्य मूल्यमधिकमस्माभि: अनुभूयते। तथैव व्यक्ते: अपि गुणा: मूल्यत्वेन परिणमन्ति। जातिपितु: गान्धिमहात्मन: कीर्ति: कथं विश्वे व्याप्ता चेत् तेषु विद्यमानगुणानां कारणेनैव भवति। अतैवोच्यते सत्यं, अहिंसा, क्षमा, सामाजिकसेवा, शान्ति:, सामाजिकदायित्वानीति गान्धिमहात्मन: मूल्यानि लोके प्रसिध्दानि सन्ति।

AnyScanner

तथैव हैन्दवानां भगवींता, यवनानां खुरान्, क्रैस्तवानां बैबिल् इत्यादि ग्रन्थाः मूल्ययुक्ताः वर्तन्ते। यथा व्यक्तिमूल्यानि तथैव समूहमूल्यानि अर्थात् सामाजिकमूल्यानि अपि जायन्ते।

मूल्यस्य अर्थः :-

मूल्यमिति पदम् आङ्गलभाषायां value इति उच्यते। Value इति शब्दः लाटिन्भाषायाः Valere इति शब्दात् निष्पन्नोऽस्ति। यस्य च अर्थः कस्यचन वस्तुनः मूल्यम्, गुणम्, विशेषतां उपयोगितां वा सूचयति। इदं मूल्यम् एतादृशी एका आचारसंहिता आहोस्वित् सुणानां समूहः भवति। यत् मूल्यमाधारीकृत्य व्यक्तिः व्यक्तित्वविकासं, समाजः समाजविकासं च कर्तुं समर्था भवति। मूल्यानि इमानि धर्मप्रचारकैः, आध्यात्मिकप्राचारकैः, शिक्षाशास्त्रिभिः, मानवैः, दार्शनिकैः, राजकीयनायकैः, मनोवैज्ञानिकैः, समाजशास्त्रज्ञैः, चिन्तकैः च सञ्जायन्ते। तथैव प्राचीने भारते ऋषिभिः, महर्षिभिः, मुनिभिः, दार्शनिकैः च विभिन्नमूल्यानि संजातानि, सञ्जायन्ते च।

मूल्यवर्गीकरणम् :-

यद्यपि मूल्यविषये मतभेदाः सन्ति। तथापि मूल्यानां १९७९ तमे वर्षे र्ण्प्Rऊ द्वरा प्रकाशिताः मूल्यप्रकारकाः ८४ सन्ति। तत्र प्रमुखाः मूल्यप्रकाराः एवं वर्तन्ते। ते यथा –

१.सामाजिकमूल्यानि।	२. आर्थिकमूल्यानि।	३. राजनैतिकमूल्यानि।
४. नैतिकमूल्यानि।	५. शास्कृतिकमूल्यानि।	६. आध्यात्मिकमूल्यानि।
७. शैक्षिकमूल्यानि।	८. परम्परागतमूल्यानि।	९. आधुनिकमूल्यानि।
१०. प्राथमिकमूल्यानि।	११. उद्वेगमूल्यानि।	१२. मानसिकमूल्यानि।
१३. मानवीयमूल्यानि।	१४.वैज्ञानिकमूल्यानि।	१५. राष्ट्रियमूल्यानि।

एतेषां समेषां मूल्यानाम् आधारस्तु तद्देशीयवाङ्मय एव भवति। अर्थात् तद्देशीयसाहित्यानुगुणमेव तद्देशीयमूल्यानि उद्भवन्ति। तथैव अस्मद्देशीयमूल्यानि अपि भारतीयसंस्कृतवाङ्मये वर्तन्ते। यथा – वेदोपनिषत्पुराणरामायणभारतभागवतदर्शनादिषु ग्रन्थेषु अस्मद्देशीयपरम्परागतमूल्यानि ससान्दर्भिकम् उल्लिखितानि वर्तन्ते। भारतीयसंस्कृते नैकानि मूल्यानि प्रोक्तानि दृश्यन्ति। तत्रापि राजनैतिकमूल्यानि समाजे सर्वान् शासयन्ति। इमानि राजकीयमूल्यानि समाजे व्यक्तिं, व्यक्तिसमूहञ्च शासयन्ति, अनुशासयन्ति, पालयन्ति, अनुपालयन्ति, नियन्त्रयन्ति दिशन्ति,

AnyScanner

आदिशन्ति च। भारतीयनवसमाजः चत्वारिमूल्येषु आधारितः वर्तते। यथा समानाता - सोदरभावः - स्वेच्छा –

समन्यायः इति मूल्येषु समाजः जीवति। इदृशान्येव मूल्यानि अपि च उत्कृष्टान्यपि मूल्यानि संस्कृतवाङ्मये उपदिष्टानि आसन् । यद्यपि समाजे नैकानि मूल्यानि सन्ति, तथापि तानि सर्वाण्यपि मूल्यानि राजनैतिकमूल्यानि एव नियन्त्रयन्ति, तत्रापि शिक्षाव्यवस्थां सर्वामपि राजनैतिकमूल्यान्येव उचितानुचितम् उपदिशन्ति प्रभावयन्ति च। परञ्च विद्यालयस्तरे राजनैतिकमूल्यानि अध्यापकैः छात्राः बोधनीयाः भवन्ति। अन्यथा राजनैतिकमूल्यानि समाजे न भवन्ति। केवलं राजकीयमूल्यान्येव दृश्यन्ते। संस्कृतवाङ्मये तु राजनैतिकमूल्यन्येव अवलोकयितुं शक्यन्ते।

राजनैतिकमूल्यानि :-

प्राचीनकाले राजनीतिशास्त्रस्य विभिन्नानि नामानि आसन्। यथा राजशास्त्रम्, राजधर्मः,

दण्डनीतिः, नीतिशास्त्रम्, अर्थशास्त्रमिति नामान्तराणि संस्कृतसाहित्ये विद्यन्ते। (मनु.६.२, महा. ६२. २९) राजनीतिशास्त्रस्य एकं सुप्रसिध्दनाम भवति नीतिशास्त्रमिति अत्र का नाम नीति इत्युक्तौ नीयाते व्यवस्थाप्यते स्वेषु सदाचारेषु लोकाः यया स नीतिः अर्थात् प्रजान् सदाचारेषु यया आनीयते सा एव नीतिरित्युच्यते। अत एवोच्यते नयनाद् नीतिरित्युच्यते (शुक्रनीतिः.१.१५७) अस्मिन् नीतिशास्त्रे उक्ताः गुणाः एव राजनीत्यां स्वीकृताः आसन् । ते एव गुणाः राजनैतिकमूल्यनि इति अस्माभि स्वीकर्तुं शक्यन्ते तेषु कतिचन मूल्यानि आधुनिकसमाजेऽपि दृश्यन्ते। तानि यथा-

राज्ये संघटनभावः :-

उत्तमसमाजस्य निर्माणं कतिचन मूल्यानामुपरि आधारितं भवतीति। यथा- ब्रह्मणे ब्रह्मणम्, क्षत्राय राजन्यम्, मरुद्भ्यो वैश्यम्, तपसे शूद्रम्। (यजु. ३०.५) अर्थात् अत्र अयमर्थः स्वीकर्तव्यः यत् ब्रह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्रादयः कर्मानुगुणं विभक्ताः चेतदपि सर्वे मिलित्वैव राज्याङ्गं भवति। अतः संघटनमिति मूल्यमस्माभिः स्वीकर्तव्यं भवति।

आदर्शराज्यस्य लक्षणानि :-

प्राचीनकाले आदर्शराज्यनिर्माणाय मूल्यानि कतिपयोक्तानि तान्यथा - लोकं पृण, छिद्रं पृण। (यजु. १५.५९) राज्यपालकाय वेदः निर्दिशति, यत् राज्ञा लोकहितमेवं जनहितबाधकानि च दूरीकरणीयानीति। एवं महाभारते, शुक्रनीतौ चोच्यते –

76

ISSN No : 2581-6306
website : http://shisrrj.com
Impact Factor : 6.154

Shodhshauryam, International Scientific Refereed Research Journal

Certificate of Publication

ɜf : SHISRRJ/Certi ... e/Volume 5/Issue 4/884 20-Jul-2022

This is to certify that the research paper entitled

भारतीयज्ञानपरम्परायां मूल्यशिक्षा

डा. इक्कुर्ति वेङ्कटेश्वर्लु

शिक्षा ास्त्रविभागः, नवदेहली, श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः

After review is four ... has been published in the Shodhshauryam, International Scientific Refereed Research nal(..iSRRJ), Volume 5, Issue 4, July-August 2022. [Page No : 98-102]

This Paper can be downloaded from the following SHISRRJ website link

https://shisrrj.com/SISRRJ1818927

SHISRRJ Team wishes all the best for bright future

Editor in Chief
SHISRRJ

Peer Reviewed and Refereed International Journal

Associate Editor
SHISRRJ

AnyScanner

77

Shodhshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2022 SHISRRJ | Volume 5 | Issue 4 | ISSN : 2581- 6306

भारतीयज्ञानपरम्परायां मूल्यशिक्षा

डा. इक्कुर्ति वेङ्कटेश्वर्लु
शिक्षाशास्त्रविभागः, नवदेहली, श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः

Article Info
Volume 5, Issue 4
Page Number : 98-102

Publication Issue :
July-August 2022

Article History
Accepted : 01 July 2022
Published : 20 July 2022

शोधसारांशः- मूल्यानि आचरणीयानि न तु बोधनीयानि इति आङ्ग्लेयानां सूक्तिरनुसारं भारते अतिप्राचीनकालतः मूल्यानि न बोध्यन्ते आचरणे, व्यवहारे, साहित्ये च आनीतानि वर्तन्ते। अपि च भारतीयज्ञानपरम्परायां साहित्ये मूल्यानि अर्थात् आचारः जीवनपद्धतौ एव आनीत अस्ति। वेदेषु, वेदाङ्गेषु, दर्शनेषु, काव्येषु, पुराणेषु, आयुर्वेदधनुर्वेदादि शास्त्रेषु च मूल्यानि आचाराणात्माकि उपनिबद्धानि आसन्। अतः भारतीयज्ञानपरम्परायां यानि मूल्यानि आचरणानि च आसन् तानि पुनः 2020 शिक्षानीत्यनुसारम् आचरणे आनेतव्यानि भवन्ति। केवलं बोधनेन प्रयोजनं न स्यादिति मे मनः।

मुख्यपदानिः- भारतीयं, ज्ञानपरम्पारा, मूल्यशिक्षा, आचारमीमांसा, धर्मः, अर्थः, कामः, मोक्षः।

प्रस्तावना

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन्पृथिव्यां सर्वमानवाः ।।

भुप्रपञ्चे अनेकानि राष्ट्रानि विलसन्ते। तेभ्यः सर्वेभ्यः अपि राष्ट्रेभ्यः , तत्रत्य मानवेभ्यः च एतस्मादेव शिक्षा गतेति अधुना प्रपञ्चेन विदितैव। अखिलस्य ज्ञानस्य, धर्मस्य च मूलं तु वेदेति सर्वप्रपञ्चेन ज्ञयते। अत्रैव ज्ञानविज्ञानकर्मधर्मवेदान्ताचारदयः समुदभूताः वर्तन्ते।

भारतादेव सभ्यता, संस्कारः, आचारः अर्थात् मूल्यानि च अन्येभ्यः देशेभ्यः प्रसारितानीति नास्ति विसंवादः लेशमात्रोऽपि। अतैव भातरं विश्वगुरुः इति कथ्यते स्म। या आचारमीमांसा वर्तते तदेव मूल्यमिति नाम्ना अभिदियते आधिनिकशिक्षाव्यवस्थायामिति ज्ञातव्यम्।

भारतीयज्ञानपरम्परा- भारतीयज्ञानपरम्परायाः ज्ञानाय भारतस्य भौगौलिकैतिहासिकवाङ्मयस्य च अध्ययनमत्यावश्यकमस्ति। तद् यथा –

प्राचीनभारतीयसांस्कृतिकेतिहासः:- विश्वान्तराले बहूनि राष्ट्राणि विलसन्ति। एषु अ[illegible]तमं भवति भारतम् । भारतराष्ट्रमतीवप्राचीनतमं राष्ट्रमस्ति। अत एव आर्षभारतम्, पुण्यभूमिः, धर्मभूमिः, प्राचीन[illegible]तम् इत्यभिधीयते। प्रत्येकं राष्ट्रस्यापि प्रगतिः तद्राष्ट्रस्य भौगोलिक-सांस्कृतिकेतिहास[illegible]धृत्य तिष्ठति । प्राचीन[illegible]रतीयसांस्कृतिकेतिहासस्य अध्ययनात् प्राक् भ[illegible]लिकेतिहासस्य अध्ययनं करणीयम् ।

प्राचीनभारतीयभौगो[illegible]केतिहासः:- प्राचीनभारतास्य आ[illegible]ः इति सुप्रसिद्धं नाम आसीत् । [illegible]यः अस्य देशस्य नाम आर्यावर्तः इति उल्लिखितवन्तः। भारतस्य भौगोलिकविषये एव [illegible]ोचत् –

Copyright: © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

आसमुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्रात्तु पश्चिमात् ।

तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्तं विदुर्बुधाः ॥ मनुस्मृतिः 2.22

उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् ।

वर्षं तद् भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः ॥ विष्णुपुराणम् 2.31

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः ।

पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥ कुमारसम्भवः,1.1

इति पूर्व-पश्चिम-दक्षिणोत्तरभागे स्थितानां पर्वतानां समुद्राणां चिह्नानि सुस्पष्टमुल्लिखितानि। एतादृश-सुन्दरभौगोलिकदेशे अतीवाचरणीया संस्कृतिरपि आसीत्।

सांस्कृतिकेतिहासः- सुन्दरभौगोलिकेतिहासः अस्तीति हेतोः अतीवाचरणात्मकसंस्कृतिः अस्य भारतदेशस्य वर्तते। संस्कृतेः निर्माणं विकासः, प्रसारश्च अनेकेषां तत्त्वानामुपरि आधारितं भवति । तानि यथा सागराः - वनानि - पर्वताः - नद्यः - पुण्यक्षेत्राणि, एतादृशानां भौगोलिकानां तत्त्वानामुपरि आधारिता। यथा ज्योतिश्शास्त्रानुगुणं विभिन्नऋतवः क्रमशः आयान्ति तेषामाधारेणैव कालः भवति एतादृशा कर्षणीयप्रशान्तभौगोलिकवातावरणं अस्माकं जीवनं शान्तमयं ज्ञानपूर्णं च भवति। तादृशमार्गे प्रादुर्भूताः बहवो मुनयः ऋषयः महर्षयः एवं मनीषिणः च । तस्मात् भारतीयानां सामाजिक-सांस्कृतिक- राजकीय-जीवनविधानं कथं स्यादिति सङ्कर्षे आदर्शमयी संस्कृतेः विस्फोटनमभवत्। देशस्य भौगोलिक-सांस्कृतिकप्रभावः तस्मिन् देशे आविर्भूतवाङ्मयस्योपरि भवत्येव। सांस्कृतिकप्रभावः अस्मत्प्राचीनवाङ्मये अस्त्येवेति निश्चप्रचं वक्तुं शक्नुमः । प्राचीनभारतवर्षस्य वाङ्मये वेदाः अस्माकं मार्गदर्शकाः। यथा -

वेदोऽखिलो धर्ममूलम्। मनुस्मृतिः 2.6

सर्वज्ञानमयो हि सः। मनुस्मृतिः 2.7

सङ्गच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनासिं जानताम् ।

देवा भागं यथा पूर्वे संजानाना उपासते ॥ ऋग्वेदः 10.191.2

त्वां विशो वृणुतां राज्यात। अथर्ववेदः -3.4.2

विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्तु। अथर्ववेदः 4.8.4

विशि राजा प्रतिष्ठितः। यजुर्वेदः 20.9

श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चाऽप्यवधार्यताम् ।

आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ॥ महाभारतम् ।

एवं सांस्कृतिक - राजनैतिक - साङ्घिक - सामाजिक - शैक्षिकविषयाः बहुधा बहुत्र उल्लिखिताः भारतीयज्ञानपरम्परायां ।

भारतीयज्ञानपरम्परा- भारतीयप्राचीनसंस्कृतवाङ्मयविषये सामान्यमानवः वक्तुं न पारयति न शक्नोति च । संस्कृतवाङ्मयम् अपारम् अनन्तम् अगाधं गभीरं च विद्यते । वेदोऽखिलो धर्ममूलम् इति मनुस्मृतौ उक्तेन कथनेन भारतीयवाङ्मयस्य आद्यं तु वेदः एव। वेदादारभ्य काव्यपर्यन्तं संस्कृत- वाङ्मयं विराजते। तद् विचार्यते ।

वेदाः - 1. ऋग्वेदः 2. यजुर्वेदः 3. सामवेदः 4. अथर्ववेदः ।

79

उपवेदाः – 1. आयुर्वेदः (चरक- सुश्रुत – काश्यपः – अष्टाङ्गहृदयादयः) 2. धनुर्वेदः
3. गान्धर्ववेदः , 4. अर्थवेदः ।
वेदाङ्गानि – 1. शिक्षा , 2. व्याकरणम् , 3. निरुक्तम् 4. छन्दः 5. ज्योतिषम् 6. कल्पम्।
वेदोपाङ्गानिः– 1. वैशेषिकः 2. न्यायः 3. सांख्यः 4. योगः 5. पूर्वमीमांसा 6. उत्तरमीमांसा
ब्रह्मणानिः– शतपथ, ताण्ड्य, तैत्तिरीयादीनि ।
आरण्यकानिः– बृहदारण्यकम् , ऐतरेयारण्यकं, तैत्तिरीयारण्यकम् इत्यादीनि ।
उपनिषदः – ईशकेनकठमुण्डकमाण्डूक्यछान्दोग्यादयः ।
वेदान्ताः – अद्वैत – विशिष्टाद्वैत-द्वैत-द्वैताद्वैतादिवेदान्ताः ।
धर्मग्रन्थाः – मनु – पाराशर – याज्ञवल्क्यादिधर्मशास्त्राणि ।
गृह्यसूत्राणिः– आपस्तम्ब-गौतमादि ऋषिप्रणीतानि ।
पुराणानिः– अष्टादशपुराणानि, भागवत – गरुड – ब्रह्म – ब्रह्माण्डादीनि एवम् उपपुराणानि च ।
इतिहासादयः – रामायणभारतादयः।
काव्यानि – कालिदास – माघ – भास – बाणादीनां काव्यानि ।

एवमनन्तमपारं भारतीयसंस्कृतवाङ्गयम् इदं सर्वेभ्यः ज्ञानभिक्षाम् अददात् । अस्मिन् वाङ्मये ज्ञान – विज्ञान – दार्शनिक – धार्मिक – सामाजकि – सांघिक- राजकीय – नैतिक- आचार-मूल्य-शैक्षिकादिविषयाः तत्र तत्र यथोचितम् **उल्लिखिताः विलसन्ति च।**

इत्यादिषु सर्वेष्वपि मानवहिताय, सामाजिकविकासाय, धर्मपरिक्षणाय, पर्यावरणपरिरक्षणाय, वैज्ञानिकविकासाय च आचरणात्मकमूल्यानि उक्तानि वर्तन्ते।

मूल्यस्य शब्दार्थः – भारतीयसंस्कृतवाङ्मये मूल्यशब्दस्य प्रयोगः शील शब्दार्थे कृतोऽस्ति शब्दोऽयं न मूल्यशब्दस्य पर्यायः अपितु तत्समवाची शब्दः वर्तते। अस्य च आङ्गलपदं भवति। Value इति Value इति शब्दः लैटिन्भाषायाः Valere इति शब्दात् उत्पन्नोऽस्ति। यस्य च अर्थः कस्यचन वस्तुनः मूल्यम्, गुणम्, विशेषताम् उपयोगितां वा सूचयति।

मूल्यशिक्षा - मूल्याधारितशिक्षायाः अर्थः

मूल्याधारिशिक्षा नाम मूल्यानामुरि आधारितशिक्षा इति उच्यते। अत्र अनौपचारिकरूपेण छात्रेभ्यः मूल्यशिक्षा दीयते। अत्र मूल्याधारितशिक्षा वा नैतिकशिक्षा वा केवलं चरित्रनिर्माणशिक्षा, आचरणशिक्षा वा नास्ति। अपि च बालस्य **सर्वाङ्गीणविकासाय दीयमाना शिक्षा मूल्याधारितशिक्षा इत्युच्यते। मानवीयजीवनं तथा सदाचारणविषयशिक्षा भवति मूल्यशिक्षा। अस्याः नाम नैतिकशिक्षा इत्यपि वक्तुं शक्यते।**

भारतीयदृष्ट्या मूल्यवर्गीकरणचिन्तनम्:-

भारतीयाः मूल्यानि धर्मार्थकाममोक्षरूपचतुर्विधपुरुषार्थेषु व्यभजन्। कुप्पस्वामी (1972) अकथयत् यत् प्राचीनेषु एषु मूल्येषु आधुनिकमूल्यानि न संयुक्तानीति कथनमयुक्तमिति। प्राचीनमूल्यानीत्थं सन्ति।

1. धर्मः कर्तव्यनिर्वहणम्।
2. भौतिकसुखसम्पदर्जनपराणि कार्याणि अर्थः।
3. कामे तु स्वास्थ्यसौन्दर्यपुनस्सर्जनसुखसम्बद्धानि मूल्यान्यन्तर्भवन्ति।

AnyScanner

68

ONLINE ISSN: 2582-0095 Impact Factor : 6.246

Gyanshauryam
International Scientific Refereed Research Journal

website : www.gisrrj.com

Certificate of Publication

Ref : GISRRJ/Certificate/Volume 6/Issue 3/781 12-Jun-2023

This is to certify that the research paper entitled

राष्ट्रियशिक्षानीत्याः(2020) परिप्रेक्ष्ये संस्कृतविद्यालयपाठ्यक्रमः

डा. इक्कुर्ति वेङ्कटेश्वर्लु

शिक्षाविभागः, शिक्षापीठम्, श्रीलालबहादुरशास्त्रिराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नवदेहली

After review is found suitable and has been published in the Gyanshauryam, International Scientific Refereed Research Journal(GISRRJ), Volume 6, Issue 3, May-June 2023. [Page No : 35-41]

This Paper can be downloaded from the following GISRRJ website link

https://gisrrj.com/GISRRJ23636

GISRRJ Team wishes all the best for bright future

Peer Reviewed and Refereed International Journal

Editor in Chief
Gyanshauryam, International Scientific Refereed Research Journal

Associate Editor
GISRRJ

Gyanshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2023 GISRRJ | Volume 6 | Issue 3 | ISSN : 2582-0095

राष्ट्रियशिक्षानीत्या:(2020) परिप्रेक्ष्ये संस्कृतविद्यालयपाठ्यक्रम:

डा. इक्कुर्ति वेङ्कटेश्वर्लु
शिक्षाविभाग:, शिक्षापीठम्
श्रीलालबहादुरशास्त्रिराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालय:, नवदेहली

Article Info
Volume 6, Issue 3
Page Number : 35-41

Publication Issue :
May-June-2023

Article History
Accepted : 01 June 2023
Published : 12 June 2023

शोधसारांश:- राष्ट्रियशिक्षानीत्यां (2020)विश्वविद्यालया: बहुविषयात्मिका: विश्वविद्यालया: भवेयु: इत्यस्य सम्प्रत्यय: मया एवम् अवगत:यत् संस्कृतच्छात्राणाम् आत्मनिर्भरतायै , . आजीविकायै च अवसरं प्राप्नुयु: तदर्थं समग्रतविकास:सम्पादनाय अवसरोपि कल्पनीय: तदर्मपि संस्कृतक्षेत्रे संस्कृतसम्बद्धा: विभिन्नपाठ्यक्रमा: निर्मातव्या: ते च पाठ्यक्रमा: कौशलविकासाय भवेयु: न तु केवलं बौद्धिकविकासाय तेन संस्कृतमधीयाना: छात्रा: शिक्षकवृत्तौ एव न भिन्नेषु व्यवसायेषु च आजीविकां स्वयमेव सम्पादयेयु: इति मे धी:।

मुख्यपदानि – राष्ट्रियशिक्षानीति:, संस्कृतविद्यालया:, पाठ्यक्रम:, आत्मनिर्भरता, स्तरवर्धनम्, चिन्तनपरिवर्तनम् ।

अमूर्त: - शिक्षा मानवस्य आत्मनिर्भरतायै पथपदर्शनं करोतीति विदित: विषय: , परन्तु नैकेभ्य: वर्षेभ्य: प्राय: शिक्षिता अपि आत्मनिर्भरा: न अवलोक्यन्ते अपि च आजीविकायै निरीक्षमाणा: अर्धं जीवनं यापयन्त: दरीदृश्यन्ते। परञ्च राष्ट्रियशिक्षानीत्यां छात्रस्य समग्रताया: विकासे पदे पदे उल्लेख: कृत: वर्तते। अर्थात् छात्र: स्वीयकौशले वा स्वीयसामथx वा आत्मनिर्भर: भवेत् तदर्थं छात्रेभ्य: शिक्षा प्रेरणां दद्यादिति। संस्कृतक्षेत्रेपि संस्कृतच्छात्राणाम् आत्मनिर्भरतायै नैके उपाया: वर्तन्ते। यथा :- गुणवत्तावर्धनम्, नाटकरङ्ग:, चलचित्ररङ्ग:, कथा रचयिता, योग: इत्यादय: संस्कृच्छात्राणाम् आत्मनिर्भरतां पोषयतीति अनुसन्धातु: विश्वास: वर्तते ।

उद्देश्यानि

1. संस्कृतक्षेत्रस्य स्तरवर्धनम्
2. संस्कृतच्छात्राणां स्तरवर्धनम्
3. संस्कृतक्षेत्रस्य कौशलविकासंवर्धनम्
4. संस्कृतच्छात्राणाम् आजीविकाया: मार्गप्रदानम्
5. संस्कृतच्छात्राणां चिन्तनपरिवर्तनम्
6. संस्कृतक्षेत्रे पाठ्यचर्याया: नवीकरणम्
7. संस्कृतक्षेत्रे अन्तरानुशासनिकपाठ्यचर्याया: निर्माणम्

प्रास्ताव:- भारतं परिवर्त्यमानं वर्तते। अस्य कारणं शिक्षेति निर्विवादांश: अनया शिक्षया विज्ञाने, आर्थिके, सामजिके, प्रद्यौगिक्यां च परिवर्तनानि जायमानानि दृश्यन्ते। शिक्षया यथा समाजे नानि परिवर्तनानि दृश्यन्ते तथैव समाजेन शिक्षायामपि परिवर्तनम्

Copyright: © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

AnyScanner

70

अपेक्षते। परिवर्तनं जायमानं च वर्तते। सामान्यत: समाजे काचित् प्रदा वर्तते यत् शिक्षयैव सर्वकारस्य उद्योग: भवति। वस्तुत: इदं च चिन्तनम् आङ्लेय्यानां शासनकालात् आरब्धा वर्तते। परन्तु भारते आबहोकालात् मनुष्य: आत्मनिर्भर: आसीत्। तस्य कारणं शिक्षैव अत: शिक्षया अन्यस्योपरि आधारित: भवेयमिति चिन्तनात् शिक्षया आत्मनिर्भरत्वं प्राप्नुयात् समाज:। साम्प्रतमपि समाजे नैके शिक्षया आत्मनिर्भरा: वर्तन्ते आधुनिकया विद्यया । प्राचीनकाले संस्कृतक्षेत्रे संस्कृतविद्यया आत्मनिर्भरा: दृश्यन्ते स्म तथा परन्तु आधुनिके काले संस्कृतक्षेत्रे आत्मनिर्भरा: न दृश्यन्ते केवलं शिक्षकवृत्तिं विहाय अन्या वृत्तिरेव नैव अवलोक्यन्ते। अत: शिक्षानीत्याम् आत्मनिर्भरतायै विविधविषयात्मकविश्वविद्यालया: भवेयु: इति उल्लेख: कृत: वर्तते।

राष्ट्रियशिक्षानीत्याम् (2020)

समग्रां बहुविषयिकां शिक्षां प्रति

11.1 भारते समग्रतया बहुविषयकरूपेण अध्ययनम् काचित् प्राचीना परम्परा विद्यते। तक्षशिला,नालन्दा-इत्यादिविश्वविद्यालयादारभ्य एतादृशव्यापकसाहित्यं विद्यते यत् विभिन्नक्षेत्रीयविषयान् अपि संयोजयति । प्राचीनभारतीयसाहित्यम् बाणभट्टस्य कादम्बरी शिक्षाया: 64 कला: ज्ञानरूपेण वर्णयति । 64 कलासु न केवलं गायनं चित्रकला इत्यादिविषया: अन्तर्भूता: किन्तु रसायनशास्त्रं, गणितम्, इत्यादिवैज्ञानिकक्षेत्राणि, तक्षककार्यम्, वस्त्रसीवनकला, इत्यादिवृत्तिपरकक्षेत्राणि, औषधीयकार्यम्, अभियान्त्रिकी इत्यादिव्यावसायिकक्षेत्राणि, सम्पेषणा, चर्चा, संवाद: इत्यादिव्यावहारिककौशलानि (साफ्ट स्किल) च अन्तर्भूतानि । गणितम्,विज्ञानम्, वृत्तिपरकविषया:, व्यावसायिकविषया:, च अन्तर्भूय मानवसर्जनस्य सर्वाणि क्षेत्राणि कला: इति परिगणयेत् इति भारतीयचिन्तनम् अस्ति । अस्य दृष्टि: नैककलाज्ञानम्, यथा आधुनिककाले समान्यत: कथ्यते उदारकला(कलानाम् उदारकल्पना) इति। एतत् भारतीयशिक्षायां पुन: अवश्यं समायोजनं भवेत् । यत: इयमेव शिक्षा एकविंशतिशताब्दौ अपेक्षिता विद्यते ।

11.2 आकलनेन ज्ञातं यत् स्नातकशिक्षाकाले शिक्षणपद्धतौ विज्ञानम्, गणितम्, तान्त्रिकम्, अभियान्त्रिकम्, (एसटीईएम्) इतिविषयै: सह कला मानवीयशिक्षा च समाविष्टा चेत् सर्जनता,नवाचार:,आलोचनात्मकचिन्तनम्,उच्चस्तरीयचिन्तनक्षमता,समस्यासमाधानयोग्यता, समूहकार्यदक्षता, सम्पेषणकौशलम्, तलस्पर्श्यध्ययनम्,पाठ्यक्रमस्य सर्वविषयेषु ज्ञानम्, सामाजिकनैतिकताजागरूकता, इत्यादिधनात्मक शैक्षणिकपरिणाम: प्राप्तो वर्तते । अनेन सह समग्रबहुविषयकशिक्षाविधानेन अनुसन्धानेपि प्रगति: जाता अस्ति ।

11.3 समग्रबहुविषयकशिक्षा मनुष्यस्य सर्वसामर्थ्यानां बौद्धिकम्, सौन्दर्यात्मकम्, सामाजिकम्, शारीरिकम्, भावनात्मकम्, नैतिकम् इत्यादीनां सामैक्येन विकासं कर्तुं लक्ष्यं स्थापयति।कला मानवीयमौल्यानि, भाषा:, विज्ञानम्, वृत्ति:, तान्त्रिकम्, व्यावसायिकक्षेत्रम्, सामाजिकसंयोजननीति:, संप्रेषणम्, चर्चा, वाद-विवाद:, इत्यादिव्यावहारिककौशलम्, चितक्षेत्रे अथवा अन्यक्षेत्रे तलस्पर्शिज्ञानम् इत्येतादृशशिक्षणम् एकविंशतिशतब्द्यां सर्वतोमुखविकासयुक्तव्यक्ते: अभिवृद्धये सहायं करोति । एतादृशसमग्रशिक्षा एव अधिककालं यावत् व्यावसायिकक्षेत्रेण तान्त्रिकक्षेत्रेण च सह स्नातककार्यक्रमस्य दृष्टि: भवति ।

11.4 भारतस्य इतिहासे सुन्दरतया उपवर्णिता समग्रबहुविषयकशिक्षा वास्तवरूपेण अधुना अपेक्षिता वर्तते येन वयम् एकविंशतिशतब्द्या: चतुर्थप्रौद्योगिकक्रान्ते: नेतृत्वं कर्तुं शक्नुम: ।अभियान्त्रिकीसंस्था: आईआईटी इत्यादय: कलामानवीयमौल्यम् इत्यादिभि: सह समग्रबहुविषयकशिक्षां प्रति अग्रे सरेयु: । कला- मानवीयमौल्यविषयस्य छात्रा: विज्ञानम् अधीयते अपि च सर्वे व्यावसायिकविषयं व्यावहारिकौशलं (साफ्ट स्किल) पठितुं प्रयतन्ते । संभावनानां सर्जनं भवति । स्नातकोत्तरस्तरे

AnyScanner

11.5 काल्पनिक-आनम्य- पाठ्यक्रमसंरचना: अध्ययनार्थं विषयाणां रचनात्मकसंयोजनं सशक्तीकुर्वन्ति एवं नैकप्रवेशनिर्गमनबिन्दून् अपि प्रददति । अत: अधुना विद्यमानां कठोरनियमसीमां परिमार्ण्य आजीवनाधिगमस्य कृते बृहद्बहुविषयकविश्वविद्यालयेषु स्नातकस्तरे कठोरानुसन्धानाधारितविषयविशेषस्य प्रदानेन सह बहुविषयककार्यार्थम् अवसर: प्रदीयते ।

11.6 बहुविषयकविश्वविद्यालया: महाविद्यालया: समग्रगुणवत्तां बहुविषयकशिक्षां च प्रति अग्रे सरेयु: । विषयेषु कठोरपरिणित्या सह छात्राणां कृते पाठ्यचर्यायाम् आनम्यता नूतनाकर्षकपाठ्यक्रमस्य विकल्प: च प्रदीयते । पाठ्यक्रमनिर्धारणे संकायसदस्यै: संस्थागतास्वायत्तेन च एतत् प्रोत्साह्यन्ते । शिक्षणशास्त्रे संवादम्, चर्चाम्, वाद-विवादम्, अनुसन्धानम्, भिन्नशास्त्रीयान्त: शास्त्रीयचिन्तनं च प्रति अधिकं बलं प्रदास्यते ।

11.7 देशस्य विभिन्नो शिक्षासंस्थासु (एईआई) भाषा, साहित्यम्, संगीतम्, दर्शनम्, भारतविद्या, कला, नृत्यम्, नाट्यकला, शिक्षा, गणितम्, सांख्यिको, सैद्धान्तिकव्यावहारिकविज्ञानम्, समाजशास्त्रम्, अर्थशास्त्रम्, क्रीडा, अनुवाद: व्याख्यानं च, इत्येदृशबहुविषयकविभागानां कृते भारतीयशिक्षावातावरणस्य स्थापनं प्रोत्साहनं च क्रियते । एषु विषयेषु सर्वेषु **स्नातकोपाधिकार्यक्रमेषु क्रेडिट्-प्रदास्यते किन्तु यदा ते विषया: एच्ईआई कक्षायां नोपलभ्यन्ते तदा एतादृशविभागेन अथवा ओडीएल माध्यमेन च कुर्यु:।**

11.8.एतादृशबहुविषयकशिक्षाया: साधनाय सर्वासानां उच्चशिक्षासंस्थानाम् आनम्ययुक्तनवीनपाठ्यक्रमे क्रेडिट-आधारितपाठ्यक्रम: समुदायनियोग:, सेवा पर्यावरणशिक्षा, मूल्याधारितशिक्षा च अन्तर्भवेयु: । पर्यावरणशिक्षायां जलवायुपरिवर्तनम् प्रदूषणम्, त्याज्यनिर्वहणम्, स्वच्छता, जैविकविविधताया: संरक्षणम्, जैविकसंसाधनानां प्रबन्धनम्, वनवन्यजीविसंरक्षणम्, सुस्थिराभिवृद्धि: च अन्तर्भवन्ति । मूल्याधारितशिक्षायां मानवीय- नैतिक- संवैधानिक-सार्वभौमिकमूल्यानि यथा सत्यम्, धर्म: शान्ति:, प्रेम, अहिंसा, वैज्ञानिकदृष्टिकोण:, नागरीकमौल्यानि जीवनकौशलम् सेवा, सामुदायिककार्यक्रमेषु भागग्रहणम्, च समग्रशिक्षणस्य अभिन्नम् अङ्गमिति परिगण्यते । यदा यदा विश्वं परस्परं संमिलत् वर्तते तदा वैश्विकनागरिकशिक्षा, (जीसीईडी), समकालिकवैश्वकप्रत्याह्वानस्य प्रतिक्रिया कर्तुं, शिक्षार्थिनां कृते वैश्विकविषयं विज्ञातुम्, अधिकशान्तिपूर्ण सहिष्णु-समावेशि- सुरक्षित सक्रिय प्रवर्तको भ[illegible] च प्रदीयते । अन्तत: समग्रशिक्षाया: अन्तर्गतम् उच्चशिक्षासंस्था स्वकीयसंस्थासु अन्योच्चशिक्षा/शोधसंस्थास[illegible] स्थानीयोद्योगेन, व्यवहारेण,कलाविद्भि:, **शिल्पकारै: च सह अन्तस्सम्बन्धावसरस्योपलब्धि:** एवम् अध्यापकै: श[illegible]भि: सह अन्तस्सम्बन्धावसरस्योपलब्धि: च **कार्यते येन छात्रा: सक्रियरूपेण स्वज्ञानार्जनव्यावहारिकपक्षेण सह योजिता:** [illegible] **वं स्वोद्योग**[illegible]पि वर्धयितुं शक्नुयु: ।

11.9 उपाधिकार्यक्रमाणाम् अवधौ संरचनायां च अपेक्षानुसारं परिवर्तनं क्रि[illegible] ातकोपाधि: [illegible]स्य वर्शचतुष्टयस्य वा भवेत् तत्र उपयुक्रप्रमाणपत्रेण सह त्यागार्थमपि विकल्पा: भवन्ति । उदा[illegible] - व्याव[illegible]क क्षेत्रवृत्तिपरक्षेत्रसहिते कस्मिन्नपि विषये अथवा क्षेत्रे एकं वर्षं पूर्यते चेत् प्रमाणपत्रम्, वर्षद्वयं पूर्यते चेत् [illegible], व[illegible]यानन्तरं स्नातकोपाधि: च प्रदीयते । तथापि वर्षचतुष्टयस्य स्नातककार्यक्रमे बहुविषयकशिक्षाया: उत्तेजनं क्रिय[illegible]हे तदा विद्यार्थिन: अभिरुच्यनुगुणं चितस्य मुख्यविषये सहायकविषये च केन्द्रीकरणेन सह समग्रबहुविषयकशिक्षाया[illegible] प्राप्तुं अवसरो लभ्यते । कश्चन शैक्षणिक- क्रेडिटकोश: [illegible]बीसी) स्थाप्यते तत् मान्यताप्राप्ताभ्य: भि[illegible]भ्य: प्राप्तक्रेडिट डिजिटलरूपेण संकलनं करोति येन [illegible]डिट - आधारेण उच्छचशिक्षासंस्था: पदवी[illegible] । यदि छात्र: उच्चशिक्षासंस्थया निर्दिष्टाध्ययनस्य स्वक्षेत्र (क्षेत्रेषु) एकां कठिनशोधपरियोजना पूर्णं करोति चेत् च[illegible]र्यक्रमे शो[illegible]तोपाधिमपि प्रदातुं शक्यते ।

72

11.10 उच्चशिक्षासंस्थानां (एचईआई) कृते विभिन्नप्रारूपेषु स्नातकोत्तरकार्यक्रमान् संचालयितुम् आनम्या भवति (क) **वर्षत्रयस्य स्नातककार्यक्रमं समापितवतां विद्यार्थिनां कृते वर्षद्वयस्य कार्यक्रमं प्रदातुं शक्यते किन्तु द्वितीयवर्षं पूर्णरूपेण शोधकेन्द्रितं स्यात् । (ख) ये विद्यार्थिनः वर्षचतुष्टयस्य शोधेन सह स्नातककार्यक्रमं समापितवन्तः तेषां कृते एकस्य वर्षस्य** स्नातकोत्तरकार्यक्रमोपि भवितुमर्हति। (ग) पञ्चवर्षाणाम् एकीकृतस्नातक/ स्नातकोत्तरकार्यक्रमोपि शोधोपाध्यर्थं स्नातकोत्तरोपाधिः अथवा शोधेन सह प्राप्तः वर्षचतुष्टयस्य स्नातकोपाधिः अनिवार्यो भवति । एम्. फिल कार्यक्रमस्य स्थगनं क्रियते ।

शिक्षानीत्याः 11 बिन्दौ उल्लिखितानुसारं बहुविषयकविश्वविद्यालयाः इत्यस्य मार्मिकः अर्थ शिक्षिताः जनाः आत्मनिर्भराः भवेयुः तदर्थं जनाः विभिन्नकुशलयुताः भवेयुरिति ।

संस्कृतक्षेत्रम् - संस्कृतक्षेत्रं वास्तविकरूपेण अतिविस्तृता आसीत् प्राचीनकाले। उदा :-

वेदाः - 1. ऋग्वेदः 2. यजुर्वेदः 3. सामवेदः 4. अथर्ववेदः।

उपवेदाः - 1.आयुर्वेदः, 2. धनुर्वेदः, 3. गन्धर्ववेदः, 4. अर्थवेदः।

वेदाङ्गानि - 1. शिक्षा 2.व्याकरणम् 3. निरुक्तम् 4. छन्दः, 5. ज्योतिषम् 6. कल्पम्। वेदोपाङ्गानि - 1. वैशेषिकः, 2. **न्यायः 3.सांख्यः 4.योगः 5.पूर्वमीमांसा 6.उत्तरमीमांसा। ब्रह्मणानि - शतपथ-ताण्ड्य-तैत्तिरीयादीनि।**

आरण्यकानि - बृहदारण्यकम्, ऐतरेयारण्यकं, तैत्तिरीयारण्यकम् इत्यादीनि।

उपनिषदः - ईश-केन-कठ-मुण्डक-माण्डूक्य-छान्दोग्यादयः।

इतिहासाः - रामायणभारत्वादयः।

अलङ्कारशास्त्राणि - काव्यप्रकाश-ध्वन्यालोक-काव्यालङ्कारसूत्रादीनि।

गृह्य-धर्म-शुल्बसूत्राणि - आपस्तम्ब-गौतम-बौधायनऋषिप्रणीतानि।

पुराणानि - मत्स्य-मार्कण्डेय-कूर्म-वामन-वायुपुराणादीनि।

पितृविद्या (नृवंश - विज्ञानम्) - ......

शशिविद्या (गणितशास्त्रम्) - लीलावतिगणितम्, आर्यभटीयम्, सिद्धान्तशिरोमणिः इत्यादयः।

दैवविद्या (वर्षविज्ञानम्) - बृहत्सहितादि ग्रन्थाः।

निधिविद्या (खनिजशास्त्रम्) - .....

वाकोवाक्यम् (विधि एवं तर्कशास्त्रम्)

नीतिशास्त्रम् - पञ्चतन्त्रम्, शुक्रनीतिः, हितोदपदेशादयः।

देवविद्या (देवशास्त्रम्)

ब्रह्मविद्या (अध्यात्मम्)

भूतविद्या (जन्तुशास्त्रम्)

क्षेत्रविद्या (सस्यविद्या)

नक्षत्रविद्या (ज्योतिषम्) - बृहत्पराशरहोराशास्त्रम्, बृहत्संहिता, सूर्यसिद्धान्तम् इत्यादयः।

सर्पविद्या (विषविज्ञानम्)

देवजनविद्या (गान्धर्वविद्या) सङ्गीतरत्नाकरः, सङ्गीतराज ाः।

नाराशंसीविद्या (मनुष्यसम्बन्धविद्या) - .....

AnyScanner

ONLINE ISSN: 2582-0095

Impact Factor : 6.246

Gyanshauryam
International Scientific Refereed Research Journal

website : www.gisrrj.com

Certificate of Publication

Ref : GISRRJ/Certificate/Volume 7/Issue 1/905

15-Jan-2024

This is to certify that the research paper entitled

संस्कृतभाषाशिक्षणे अभिनयविधेः प्रासङ्गिकता

डा. इक्कुर्ति वेङ्कटेश्वर्लु

सहायकाचार्यः, शिक्षाविभागः, श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नवदेहली।

After review is found suitable and has been published in the Gyanshauryam, International Scientific Refereed Research Journal(GISRRJ), Volume 7, Issue 1, January-February 2024. [Page No : 95-99]

This Paper can be downloaded from the following GISRRJ website link

https://gisrrj.com/GISRRJ124722

GISRRJ Team wishes all the best for bright future

Peer Reviewed and Refereed International Journal

Editor in Chief
Gyanshauryam, International Scientific Refereed Research Journal

Associate Editor
GISRRJ

Gyanshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
Available online at : www.gisrrj.com
© 2024 GISRRJ | Volume 7 | Issue 1 | ISSN : 2582-0095

संस्कृतभाषाशिक्षणे अभिनयविधेः प्रासङ्गिकता

डा. इक्कुर्ति वेङ्कटेश्वर्लु
सहायकाचार्यः, शिक्षाविभागः, श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नवदेहली।

Article Info

Volume 7, Issue 1
Page Number : 95-99
Publication Issue :
January-February-2024

Article History
Accepted : 25 Jan 2024
Published : 15 Feb 2024

शोधसारांशः- संस्कृतभाषाधिगविकासाय नैकाः विधियः वर्तन्ते परन्तु विधिरयं प्रतिपदस्य संकेतं करोतीति कारणेण मातृभाषाविधेः सामानः भवति। अपि च अयं विधिः कक्ष्यायां छात्रान्। अतः अधिगमे अस्य प्रभावः भवतीति निश्चप्रचम्। अतः संस्कृताध्यापकाः प्राथमिकमाध्यमिककक्षासु संस्कृतकक्ष्याशिक्षणे अवश्यं एनं विधिम् उपयुञ्ज्ञे तेन संस्कृताधिगमः सुष्ठु जायेतेति शोधकर्तुः आशयः वर्तते।

मुख्यशब्दाः-संस्कृतभाषा, अभिनयविधिः, भाषाशिक्षणः, अधिगमः, संस्कृताधिगमः ।

भाषा – भाषा शब्दः भाष व्यक्तायां वाचि इत्यस्माद्धातोः गुरोश्च हलः इति सूत्रेण अ प्रत्यये स्त्रियां टापि निष्पद्यते। भाष्यते व्यक्तवाग् इति भाषा अथवा भाषाणात् भाषेत्याहुरिति। अयं भाषाशब्दः आङ्ग्लभाषायां Language इति व्यवह्रियते। यः लेटिन् भाषायाः Lingua इति पदात् निष्पन्नः। भाषा भावविनिमयाय समुचितं साधनम्। ये मनसि विचाराः जायन्ते ते ध्वन्यात्मना परिणताः भाषाशब्दवाच्या भवन्ति – प्लेटो। ध्वनिभिः मानवीयविचाराणां बौद्धिकाभिव्यक्तिरेव भाषा इत्यपि वक्तुं शक्यते – स्वीट्। Lingua may be defined as the expression of thought by means of speech sound – Henry sweet. इति पाश्चात्यानां मतमासीत्। भाषाकौशलानाञ्च महत्त्वस्थानं भजते। आदौ भाषाः चत्वारः प्रकाराः सन्ति। यथा – मनुष्यजन्तु- सरीसृपाः-पक्षिणां च। तदेतत् तुरीयं वाचोऽनिरुक्तं यत् मनुष्याः वदन्ति।

अथैतद् तुरीयं वाचोऽनिरुक्तं यत् पशवो वदन्ति।
अथैतद् तुरीयं वाचोऽनिरुक्तं यत् वचासिं वदन्ति।
अथैतत्तुरीयं वाचोऽ-निरुक्तं यदिदं क्षुद्रसरीसृपं वदन्ति। (शत.ब्र.1.3.16)
अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा।
आदौ वेदमयी दिव्या यतस्सर्वाः प्रवृत्तयः।।
सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक्।
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे।।
वक्तुं भाषा एकम् अलौकिकसाधनं भवति।

Copyright: © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

भाषया मानवः मनुष्यत्वं प्राप्नोति। ज्ञानवर्धनं,

मोक्षप्राप्तिरपि भाषया एव शक्यते।

देवत्वम्, ऋषित्वम् एवं वैदुष्यं च प्राप्नोति।

एकस्य श्रेष्ठस्य समाजस्य वा राष्ट्रस्य वा निर्माणं भवति अपि च संघटनं कर्तुं शक्यते अनयैव भाषया। मानसिकविकासस्य कारणभूतायाः वाण्याः महिमायाः वर्णनं मानवेन किं क्रियते। मानवानां सम्पूर्णसंसारः भाषया वर्धितः भवति। एतादृश्या वाण्या विना समस्तं जगत् अन्धकारभूयिष्ठं जायते। शब्दतत्त्वविज्ञैः शब्दाः नित्याः आतिष्ठन्ते। वार्तिककारेणोक्तं - सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे इति। सिद्धशब्द इह नित्यपर्यायवाची। अतः शब्दाः नित्याः, अर्थाः नित्याः तेषां सम्बन्धोऽपि नित्यः इत्येतेषां मतम्। आधुनिकाः भाषाशास्त्रिणस्तु भाषा मानवस्य क्रमिकविकासस्य परिणाम इत्यभिप्रयन्ति।

संस्कृतभाषा- संस्कृतम् इति पदं सम् उपसर्गपूर्वकात् कृञ् धातोः कर्मणि क्त प्रत्यये सम्परिभ्यां करोतौ भूषणे इति सूत्रेण अलङ्करणेऽर्थे सुडागमे सिद्धम्। या भाषा संस्कृता परिमार्जिता परिशुद्धा परिपूर्णा अलङ्कारभूता च भवति, सा संस्कृतभाषोच्यते। संस्कृतभाषायां पाणिनिमते 63 वर्णाः सन्तिः। ते च - स्वराः 22, व्यञ्जनानि 33, अयोगवाहाः 8, स्वराणां ह्रस्वदीर्घा-प्लुतोदात्तानुदात्तस्वरितसानुनासिकनिरनुनासिकेति नैकभेदाः जायन्ते। अत्र त्रीणि वचनानि, त्रीणि लिङ्गानि, त्रयः पुरुषाः च सन्ति। संस्कृतस्य सर्वाणि पदानि चतुर्धा विभक्तानि। तथा च चत्वारः पदजाताः नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्चेति। नाम - प्रातिपदिकम्, आख्यातम् - क्रियापदम्, उपसर्गः प्र, परा, अनु इत्यादयः, निपाताः - च, वा, एव प्रभृतयः, अव्ययानि च इति चतुर्धा विभक्ताः। संस्कृत-भाषा संश्लिष्टा वर्तते। अस्यां प्रकृतिप्रत्ययौ सम्मिलितौ भवतः। केवला प्रकृतिः, केवलः प्रत्ययो वा न प्रयोक्तुमर्ह इति व्याकरणशास्त्रम्। नित्यं पदं प्रयोक्तव्यं, पदं सुबन्तं तिङन्तञ्च भवति। पठने, भाषणे, लेखने वा प्रातिपदिकस्य, प्रत्ययस्य वैयक्तिकरूपेण प्रयोगादिकं नैव सम्भवति। अनयोः विभज्य व्यवहारः न कदापि कुत्रापि सिध्यति। एतादृशमहत्त्वपूर्णायाः वाङ्मयमनन्तम् अखण्डमद्वितीयञ्च दरीदृश्यते। वाङ्मयस्याधिगमः भाषायाः आधीने अस्ति। अतः भारतीयप्राचीनाधिगमप्रणाल्यां भाषाकौशलशिक्षणविधयः केचन प्रोक्ताः। वेदरक्षणार्थम् आगतानि वेदाङ्गानि। तत्र भाषारक्षणदृष्ट्या व्याकरणं, शिक्षा च महदुपकुरुतः। तत्र भाषायाः उच्चारणं कथं कर्तव्यम् ? दोषाः कुत्र भवन्ति ? तत्परिहारोपायाश्च के ? इति सम्यग्विवेच्य भाषाकौशलानां श्रवण - भाषण - पठन - लोखनानां नैके विधयः, प्रविधयः च प्रोक्ताः शिक्षाग्रन्थेषु। पाणिनीयशिक्षायाम् उच्चारणविधिः सदृष्टान्तं प्रत्यपादि।

भाषाधिगमसोपानानि :- भावाभिव्यक्तिसाधनं भाषा इति कथ्यते। मानवानां मनोगतभावानुगतं भावानां प्रकाशनाय क्रियमाणः ध्वन्यात्मकसङ्केत एव भाषा। भाषाविस्तृतिः यदा जाता, तदध्येतुं शिक्षणमप्यपेक्षितम्। भाषाशिक्षणं नाम भाषायाः अध्ययने प्रधानभूतानां ज्ञानात्मक - अवबोधात्मक -कौशलात्मक - अभिरुच्यात्मक - अनुभूत्यात्मकानां लक्ष्याणां प्राप्तिरेव। भाषायाः श्रवणं, भाषणं, पठनं, लेखनमिति चतुर्णां कौशलानां सम्पादनं कौशलात्मकेषु भवति। अम्बाम्बेति यथा बालः शिक्ष्यमाणः प्रभाषते (वाक्यपदीये) इति शिशोः मातृभाषाधिगमे शब्दानुकरणमेव आद्यं सोपानम्। अर्थमजानन् अन्यैरुक्तं श्रुत्वा तदेव उच्चारयितुं यतते। अनन्तरम् अर्थमवगच्छति स्म। क्रमेण सम्भाषणम्, अनन्तरं पठनं, ततः परं लेखनं च करोति। श्रवणं, भाषणं, पठनं, लेखनं च भाषाभ्यासस्य क्रमिकाणि सोपानानि। चतुर्षु कौशलेषु श्रवणं पठनं च ग्रहणकौशले, भाषणं लेखनं च अभिव्यक्तिकौशले अन्तर्भवतः।

संस्कृतभाषाशिक्षणे उपायाः

सम्भाषणम् :- बालकाः यानि वाक्यानि शृण्वन्ति, तान्येव पुनः वक्तुं प्रयतन्ते। तस्मिन् समये दोषाः क्रियन्ते। ते एव ज्येष्ठैः समीक्रियन्ते। विद्यालयस्य कक्ष्यायां, क्रीडाङ्गणे गृहे, चापि छात्रा अधिकाधिकतया वार्तालापं कुर्वन्ति। तस्मिन् समये भाषाकौशलं

वृद्धिं याति। कक्ष्यायामपि मध्ये मध्ये यथावसरं भाषणं कर्तुमध्यापकेन अवसर: प्रदेय:। यथावसरं छात्रेभ्य: ज्येष्ठै: शब्दावलिसम्बद्धविषये साहाय्यं देयम्। तथा प्रेरिता एव छात्रा: सम्भाषणं कुर्वन्ति। एवमेव शब्दाधिगम:, भाषणकौशलविकासश्च जायेते। प्राचीनकालेऽपि गुरुकुलाश्रमेषु सहपाठिभि: सह आचार्येण सह च भाषणं कुर्वाण: सम्भाषणं शिक्षन्ते स्म। तत्र सम्भाषण-भाषणकौशलवर्धनार्थं संस्कृतसाहित्ये काश्चनप्रक्रिया: निर्दिष्टा: सन्ति। ते च यथा –

कथाकथनम् - कथानां प्राधान्यं भाषाशिक्षणे दृश्यते। श्रवणकौशलाय शिक्षक: कथा: श्रावयेत्। प्राचीनाधिगमप्रणाल्यां कथा: प्रभावाधिगमाय उपायुज्यन्त। वेदारभ्य काव्यपर्यन्तं कथा: छात्रान् प्रभावात्मकाधिगमाय (For affective Learning) अबोधयन्। प्रधानतया विष्णुशर्मणा विरचित पञ्चतन्त्रकथाकाव्यात् तत्र विद्यमान कथा: कथाकथनविधिना पाठनेन च मूर्खा: राजपुत्रा: षण्णमासेषु सम्यगधीत्य उत्तमव्यवहारसम्पन्ना: भूत्वा प्रत्यागता: इति निश्चप्रचम्।

अभिनय: – प्राचीनाधिगमप्रणाल्यां नाटकशिक्षणं छात्रान् अत्यन्तं प्रभावयन्ति स्म। तत्र अभिनय: छात्रमानसिकचित्तम् आकार्षति। आधुनिकेऽपि कञ्चित् प्रसङ्गं छात्राणां पुरत: विवृत्य तम् अभिनयेन यथा प्रदर्शयेयु: तथा छात्रा: प्रोत्साहनीया:। क: छात्र: किं पात्रं निर्वहेत् इति निश्चित्य तत्सम्बद्धं सम्भाषणमपि यदि सकृत् पाठ्यते तर्हि छात्रा उत्साहेन अभिनये प्रवृत्ता: भवन्तीति धिया भारतीयप्रा चीनसाहित्ये नाटकरचना नाटके प्रधानतया अभिनय: शिक्षते स्म।

भाषाशिक्षणे अध्यापक: काञ्चन उपायान् तु चिन्तयत्येव तत्र संस्कृतभाषाशिक्षणे तु अभिनयविधि: अत्युपकरोतीति नास्ति संशय: लेशमात्रोऽपि ।

अभिनयविधि: :- अभि इत्युपसर्गपूर्वक नी धातो: अच् प्रत्यये सति अभिनय: इति शब्द: निष्पन्नो भवति। अस्यार्थ: **नाटकीयप्रदर्शनं, संकेतप्रकटनम्** इति। व्युत्पत्ति: इत्थं भवति साहित्यदर्पणे अभिनय इति शब्दस्य भवेदभिनयोऽवस्थानुकार इति स: चतुर्विध: आङ्गिको वाचिकश्चैबमाहार्य: सात्विकस्तथा इति। अभिनयो नाम कस्यापि दशाया अनुकरणं भवति।

आङ्गिकम् - शारीरिकचेष्टाद्वारा अभिव्यक्तीकरणम्।

वाचिकम् - शब्दद्वारा प्रकटीकरणम्।

आहार्यम् - वेषभूषादि अलङ्कारणद्वारा अभिव्यक्तीकरणम्।

सात्विकम् - स्वेदरोमाञ्चादिद्वारा आन्तरिकभावानां प्रकटीकरणम्।

शिक्षाक्षेत्रे अभिनयद्वारा किं वा साधयितुं शक्येत ते विषयप्रस्ताव एव अस्य अध्यायस्य मुख्योद्देश्यं भवति। अस्यैव शिक्षाप्रविधौ उद्दीपनकौशलमित्युच्यते। भाषाशिक्षणे अस्योद्दिपनकौशलस्य महाती आवश्यकता वर्तते। कुतो चेत् संस्कृतभाषा प्राय: बहूनां मातृभाषा नास्ति। तेन कारणेन अनुवादादि विधिभ्य: अभिनयादि विधीनां प्रभावो महानिति मे अभिप्राय:।

Abhinaya Vidhi is a methodology in language teaching that originated in ancient India. It's a holistic approach that integrates physical, emotional, and intellectual aspects to facilitate language learning. Here are some key components of Abhinaya Vidhi:

1. Total Physical Response (TPR): Using gestures, postures, and facial expressions to convey meaning.
2. Emotional Connection: Associating emotions with language to enhance memory and retention.
3. Storytelling: Using narratives to teach language in context.
4. Role-playing: Practicing real-life scenarios to develop communication skills.

ISSN No : 2581-6306
Impact Factor : 7.239

Shodhshauryam, International Scientific Refereed Research Journal

Certificate of Publication

Ref : SHISRRJ/Certificate/Volume 7/Issue 1/1182 17-Jan-2024

This is to certify that the research paper entitled

भारतीयपरम्परायां गुरोः विराट् स्वरूम्

डा. इक्कुर्ति वेङ्कटेश्वर्लु

सहायकाचार्यः, शिक्षाविभागः, श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नवदेहली

After review is found suitable and has been published in the Shodhshauryam, International Scientific Refereed Research Journal(SHISRRJ), Volume 7, Issue 1, January-February 2024. [Page No : 170-174]

This Paper can be downloaded from the following SHISRRJ website link

https://shisrrj.com/SHISRRJ193339

SHISRRJ Team wishes all the best for bright future .

Editor in Chief
SHISRRJ
www.shisrrj.com

Peer Reviewed and Refereed International Journal

Associate Editor
SHISRRJ

AnyScanner

Shodhshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
Available online at : www.shisrrj.com
© 2024 SHISRRJ | Volume 7 | Issue 1
ISSN : 2581-6306
doi : https://doi.org/10.32628/SHISRRJ

भारतीयपरम्पारायां गुरोः विराट् स्वरूम्

डा. इक्कुर्ति वेङ्कटेश्वर्लु
सहायकाचार्यः, शिक्षाविभागः, श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नवदेहली

Article Info

Publication Issue :
January-February-2024
Volume 7, Issue 1

Page Number : 170-174

Article History
Received : 05 Jan 2024
Published : 17 Jan 2024

शोधसारांशः- भारतीयज्ञानपरम्पारायां गुरोः अनिवार्यता आवश्यकता च नितरामासीत्। यदि छात्रः सच्छीलः चारित्रकवान्, गुणवान्, आचारवान्, विज्ञानवान्, उत्तमव्यक्तित्ववान् च भवितुमिच्छति। तर्हि गुरोः सान्निध्ये एव तेन स्थातव्यम्। गुरुं विना छात्रः ज्ञानं प्राप्तुं न प्रभवति।पुस्तकात् अधीता विद्या गुरुसन्निधौ अधीतविद्यायाः समाना न भवति यथा जारगर्भ इव स्त्रियः न प्रकाशतें सभायाम्। 272 तथैव गुरुं विना अधीतविद्या समाजे वा जीवनार्थं न उपयुज्यते स्म। अर्थात् गुरुणा विना छात्राधिगमः तावान् प्रभावं न जनयति स्म। भारतीयज्ञानपरम्पारायां गुरोः स्थानमत्यन्तप्रभावि आसीत्। गुरुं विना ज्ञानं प्राप्तुं न शक्यते। आचार्यः स्वशिष्यम् उपनयनसंस्कारः समाचर्य गर्भे धरति स्म। 273 एतेन ज्ञायते गुरुः न केवलं शैक्षिकाधिगमाय, अपि च आध्यात्मिक-आधिदैविक-आधिभौतिकाभिवृद्ध्यर्थं परिश्रममकरोत्। एवं स छात्राय सर्वविधविद्यायाः प्रदाताऽसीत्। आश्रमे गुरुसन्निधौ एव सुव्यवहारं शिक्षते। एवमुपनयनादारभ्य गृहस्थाश्रम स्वीकारपर्यन्तं सर्वदा शिष्यः गुरौ अधीनः भवति । गुरुश्च शिष्यस्य योगक्षेमादिकं सर्वं पश्यति ।

मुख्यशब्दाः- छात्रः, स्त्रियः भारतीयज्ञानपरम्पारा, गुरोः, सच्छीलः चारित्रकवान्, गुणवान्, आचारवान्, विज्ञानवान्, उत्तमव्यक्तित्ववान् ।

शिक्षा शिष्याचार्यविषयरूपा त्रिध्रुवी प्रक्रिया इत्याधुनिकानां मतम्। शिक्षा सर्वदा च चतुर्ध्रुवात्मकप्रक्रिया एवेति भारतीयप्राचीनानां मतमासीत्। भारतीयपरम्पारायाम् अतीवप्रधानानि चत्वारि तत्त्वानि सन्ति। तान्येव चतुर्ध्रुवात्मकप्रक्रियात्वेन स्वीक्रियते। तानि - आचार्यः,शिष्यः, विषयः, विधिश्चेति। इमानि चत्वारि तत्त्वानि प्रधानतत्त्वानि परस्परं सुसमन्वितानि व्यवस्थितानि च सन्ति अधिगमप्रक्रियां प्रवर्तयन्ति। अत्र शिक्षकेण विना अधिगमप्रणाली कुण्ठिता भवति। प्राचीनाधिगमप्रणाल्यां तु शिक्षकं गुरुः, देशिकः, आचार्य, उपदेष्टा, उपाध्यायः, अध्यापकः इत्यादयो बहवो शब्दाः आचार्यार्थकाः वर्तन्ते । तत्तत् व्यवहारे उपाधिरेव कारणम् ।

1.**गीर्पति गिषणो गुरुः** - अमरकोशः, 1-3-24

2.**उपाध्यायोऽध्यापकः अथ स निषेकाधिकृत् गुरुः** -अमरकोशः, 2-7-7

Copyright © 2024 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

AnyScanner

3.गुरु: गोष्पति पित्रादौ – अमरकोश:, 3-3-162
आचार्यशब्दोऽपि गुरुपर्याय: कोशेषु दृश्यते ।
4.मन्त्रव्याख्याकृत् आचार्य: इत्यपि अमरकोश: ।

शास्त्रेषु पुराणेष्वपि गुरुशब्द: बहुष्वर्थेषु दृष्ट: । एते सर्वेऽपि शब्दा: अध्ययनाध्यापनसम्बन्धबोधका: इति ननत् शब्दानां व्युत्पत्ति: विशेषार्थश्च उदाह्रियते।

गुरुशब्दार्थ:- शब्दकल्पद्रुमे गुरुशब्दस्य निरुक्ति: प्रकृतिप्रत्ययविभागेन निरूपणं तत्तदर्थेषु प्रयोगविशेषाश्च विस्तरेण दर्शिता: । यादृशो गुरु: वर्जनीय: सोऽपि प्रकार: दर्शित: । गुरुणा इति उपदिशति वेदादि शास्त्राणि इन्द्रादि देवेभ्य: इति गुरु: ।

यद्वा गीर्यते, स्तूयते गुरु निगरणे तुदादिपरस्मैपदि सेट् इति धातोर्वा, गृणाति धर्मादि गृ क्रियादि परस्मैपदि सेट् इति धातोर्वा गिरति अज्ञानम् – इत्यादिषु अर्थेषु धातुद्वयस्यापि कुग्रोरुच्चा इति उत्प्रत्य: । ऋकारस्य उकारादेशे उरण् रपर: इति रपरत्वे गुरु: इति रूपम् ।

निषेकादीनि कर्माणि य: करोति यथाविधि: ।

सम्भावयति च अन्येन स विप्रो गुरुरुच्यते ।। मनुस्मृति:, अ-2, श्लो-142, पृ-72

श्रोत्रियस्य चत्वारिंशत् संस्कारा: वेदविहिता: । संस्कारेणैव द्विजो भवति । तदुक्तं मनुना –

जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेय: संस्कारै: द्विज उच्यते ।

विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभि: श्रोत्रिय उच्यते ।। मनुस्मृति:, पृ-

अत: गर्भाधानादारभ्य संस्कारा: श्रोत्रियाय विहिता: । प्रायश: गर्भाधानदारभ्य उपनयनात् प्राक् अष्टौ संस्कारा: शिशो: पिता एव कारयति । अष्टौ संस्कारा: –

गर्भाधानपुंसवनसीमान्तोन्नयनजातकर्मनामकरणान्नप्राशनचौलोपनयनम्-गौतम, प्रथमप्रश्न:, अ-8, सू-14, पृ-101

एते संस्कारा: पितृ अभावे अन्यो गुरु: करोति । उपाध्याय:, पिता, ज्येष्ठभ्राता, राजा, मातुल:, स्वशुर:, मातामह:, पितामह:, पितृव्य इत्येते पुमांस: गुरव: । मातामहि, मातुलानी, माता, भगिन्य:, श्वश्रू:, पितामहि ज्येष्ठाधात्री इत्येता: स्त्रीवर्गे गुरव: ।

पुराणनिर्दिष्टानुसारेण गुरो: लक्षणानि । एवं विधानि शब्दकल्पद्रुमे उदाहृतानि।

सदाचार: कुशलधो: सर्वशास्त्रार्थपारग: ।
नित्यनैमित्तिकानाञ्च कार्याणां कारक: शुचि: ।।
असर्व्वमैथुनपर: पितृदेवार्च्चने रत: ।
गुरुभक्तो जितक्रोधो विप्राणां हितकृत् सदा ।।
विद्यावान् शीलसम्पन्न: सत्कुलीनो महामति: ।
परदारेषु वैदिकगुणै: युक्त: कार्यो गुरु: नृपै: ।। शब्दकल्पद्रुम:, पृ-340

अपि च मन्त्रगुरो: लक्षणं शब्दकल्पद्रुमे एवमुदाहृत: । गकार: सिद्धिद: प्रोक्त:। रेफ: पापस्य कारक: । उकारो विष्णु:, अव्यक्त: त्रितयात्मा गुरु: पर: । एवं ज्ञानोपदेशेन अज्ञानं हन्तीति तौदादिकात् धातो: अर्थ: लभ्यते । एवं अर्थद्वयनिरूपक: कश्चन श्लोक: लोके प्रसिद्ध: ।

गुशब्दस्त्वन्धकारस्यात् रुशब्दस्तन्निवारक: ।